

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการที่แนวคิดฟุ้งตนเองของชุมชนได้รับความสนใจ และมีความสำคัญมากขึ้น จนกลายเป็นหนึ่งในยุทธศาสตร์ของการพัฒนาประเทศไทยในปัจจุบัน นับว่าเป็นผลพวงมาจากองค์ความรู้ที่สั่งสมมานานทั้งในวัฒนธรรมสังคมไทย และแนวคิดการพัฒนาจากต่างประเทศ แนวคิดหรือองค์ความรู้ดังกล่าวได้ผสมกลมกลืนกัน และมีอิทธิพลระหว่างกันอย่างต่อเนื่อง โดยในการศึกษานี้ ได้นำเอาทฤษฎีและแนวคิดดังต่อไปนี้มาใช้ในการศึกษา

1. แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง (sufficiency economy)
2. ทฤษฎีเครือข่ายและชุมชนเข้มแข็ง (network and community-based development)
3. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน (community cultures)
4. แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development)
5. แนวคิดการสร้างความทันสมัย (modernization theory)

ทฤษฎี และแนวคิดที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง (sufficiency economy)

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง มีที่มาจากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง เมื่อวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2540 เพื่อพระราชทานให้ประชาชนไทยนำไปปฏิบัติอันจะช่วยให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ในกระแสโลกาภิวัตน์ได้อย่างมีความสุข เศรษฐกิจพอเพียงเป็นทั้งปรัชญา และแนวปฏิบัติที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้โดยทั่วไป ตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน ระดับองค์กรทั้งภาครัฐและเอกชน อันจะส่งผลให้การพัฒนา และการบริหารประเทศ เป็นไปในทางสายกลาง โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจ

เพื่อให้เกิดความสมดุลทุกด้าน ทั้งด้านสังคม ทรัพยากร ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม และด้านเศรษฐกิจ เนื่องจากในอดีตการพัฒนาประเทศส่วนใหญ่มุ่งแต่การสร้าง ความเจริญเติบโตเฉพาะด้านเศรษฐกิจเท่านั้น โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ ให้ความหมายความพอเพียง จะต้องประกอบไปด้วย 3 คุณลักษณะ คือ ความพอประมาณ ความมีเหตุผล มีภูมิคุ้มกันที่ดี และมี 2 เงื่อนไขคือเงื่อนไขความรู้ และเงื่อนไขคุณธรรม กิจกรรมใด ๆ ที่ขาดคุณลักษณะใดลักษณะหนึ่งไป ไม่สามารถเรียก ได้ว่าเป็นความพอเพียง

มีคุณลักษณะสำคัญ 3 ประการประกอบด้วย (ปรียานุช พิบูลสราวุธ, 2549, หน้า 22)

1. ความพอประมาณ (moderation) หมายถึง ความพอดี (dynamic optimum) ที่ ไม่มากเกินไปและไม่น้อยเกินไปในมิติต่าง ๆ ของการกระทำ เช่น กิจกรรมทางเศรษฐกิจ มีการผลิตและการบริโภค ที่อยู่ในระดับพอประมาณ เพื่อนำไปสู่ความสมดุลและพร้อม ต่อการรับความเปลี่ยนแปลง

2. ความมีเหตุผล (reasonableness) หมายถึงการตัดสินใจเกี่ยวกับระดับ ความพอประมาณ ในมิติต่าง ๆ นั้นจะต้องเป็นไปอย่างมีเหตุผล โดยพิจารณาจาก ปัจจัย และข้อมูลที่เกี่ยวข้อง ตลอดจน ผลที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการกระทำนั้น ๆ (expected results) อย่างรอบครอบ

3. การมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีพอสมควร (self-immunity) เพื่อเตรียมตัวพร้อมรับ ผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ เนื่องจากเศรษฐกิจพอเพียง เป็นปรัชญาที่มองโลกเชิงระบบที่มีลักษณะพลวัตการกระทำที่สามารถเรียกได้ว่า พอเพียง (systematic and dynamic optimum) จึงไม่ใช่แต่คำนึงถึงเหตุการณ์และผล ในปัจจุบันเท่านั้น แต่ยังคำนึงถึงความเป็นไปและคาดการณ์ ถึงสถานการณ์ที่จะเกิดขึ้น ในอนาคตด้วย ซึ่งระดับของความพอเพียงต้องครอบคลุมมิติการจัดการความเสี่ยง ในเชิงพลวัต (dynamic) จึงจะนับได้ว่าเป็นระดับพอเพียงที่สมบูรณ์

เงื่อนไขสำคัญมี 2 ประการ คือ

1. เงื่อนไขความรู้รอบความรู้ (set of knowledge) ที่จะนำไปสู่การตัดสินใจ ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจ อยู่ในระดับพอเพียงต้องอาศัย ความรอบรู้ คือมีความรู้ เกี่ยวกับวิชาการต่าง ๆ อย่างรอบด้าน โดยครอบคลุมเนื้อหาของเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

เพื่อใช้เป็นพื้นฐานสำหรับการนำเอาความรู้ไปประกอบอาชีพ ความรอบคอบ คือ ความสามารถที่จะนำเอาความรู้และหลักวิชาการต่าง ๆ มาพิจารณาให้เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน นำมาวางแผน ก่อนที่จะนำไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติทุกขั้นตอน ความระมัดระวัง คือความมีสติในการนำแผนไปปฏิบัติ เพราะในสภาพความเป็นจริง สถานการณ์ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เพราะฉะนั้นการนำเอาความรู้ และความรอบคอบมาใช้ จึงต้องอาศัยความระมัดระวังให้รู้เท่าทันเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย

2. เงื่อนไขคุณธรรม (ethical qualifications) ที่จะต้องมี ได้แก่ คุณธรรมด้านจิตใจ และปัญญา มีความซื่อสัตย์สุจริต และมีความรอบรู้ที่เหมาะสม คุณธรรมด้านการกระทำ หรือแนวทางการดำเนินชีวิต ต้องมีความอดทน ความเพียร มีสติ ปัญญา และความรอบคอบ โดยกลุ่มเป้าหมายที่เน้นพิเศษในการสร้างเงื่อนไข 2 ด้านนี้ คือ เจ้าหน้าที่ของรัฐ นักทฤษฎี และนักธุรกิจในทุกระดับ เพราะการกระทำใด ๆ ของคนกลุ่มนี้ก่อให้เกิดผลกระทบในสังคมวงกว้าง

นอกจากนี้ ประเวศ วะสี (2539, หน้า 8) ยังได้สรุปแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงตามพระราชดำรัสในเชิงรูปธรรม เอาไว้ 7 ประการ คือ

1. พอเพียงสำหรับทุกคน ทุกครอบครัว ไม่ใช่เศรษฐกิจที่ทอดทิ้งกัน
2. จิตใจพอเพียง ทำให้รักและเอื้ออาทรคนอื่นได้ คนที่ยังไม่รู้จักพอ จะรักคนอื่นไม่ได้ มีแต่ละทำลายฝ่ายตรงข้าม
3. สิ่งแวดล้อมพอเพียง การอนุรักษ์และเพิ่มพูนสิ่งแวดล้อมทำให้ยังชีพ และทำมาหากินได้ เช่น ทำการเกษตรผสมผสาน ซึ่งได้ทั้งอาหาร ได้ทั้งสิ่งแวดล้อม และได้ทั้งเงิน
4. ชุมชนเข้มแข็งพอเพียง การรวมตัวกันเป็นชุมชนที่เข้มแข็งจะทำให้สามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ เช่น ปัญหาสังคม ปัญหาความยากจน หรือปัญหาสิ่งแวดล้อม
5. ปัญญาพอเพียง มีการเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติ และปรับตัวได้อย่างต่อเนื่อง
6. อยู่บนพื้นฐานวัฒนธรรมพอเพียง วัฒนธรรมหมายถึงวิถีชีวิตของกลุ่มคนที่สัมพันธ์อยู่กับสิ่งแวดล้อมที่หลากหลาย เศรษฐกิจควรสัมพันธ์และเติบโตขึ้นจากฐานทางวัฒนธรรมจึงจะมั่นคง

7. มีความมั่นคงพอเพียง ไม่ใช่วูบวาบ เดียวจนเดียวรวยแบบกะทันหัน
 เดี่ยวตกงานไม่มีกิน ไม่มีใช้ เพราะถ้าหากเป็นแบบนี้ประชาชนมนุษย์จะทนไม่ไหวต่อ
 ความผันผวนที่เร็วเกิน สิ่งที่ดีตามมาคือสุขภาพจิตเสีย เครียดฆ่าตัวตาย ตัดยา
 เศรษฐกิจพอเพียงที่มั่นคงจะทำให้สุขภาพจิตดี

เกษม วัฒนชัย (2549, หน้า 154-161) ได้สรุปแนวคิด เศรษฐกิจพอเพียงไว้ดังนี้
 คือ การดำรงอยู่และการปฏิบัติตัวของประชาชนทุกระดับ ตั้งแต่ระดับครอบครัว
 ระดับชุมชนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนาและการบริหารประเทศให้ดำเนินการไป
 ในทางสายกลาง หรือมีขณิมาปฏิบัติ โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจ

หลักการ “ความพอเพียง” หมายถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผลรวมถึง
 ความจำเป็นที่จะต้องมีระบบภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีพอสมควรต่อการมีผลกระทบใด ๆ
 อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอก

เป้าประสงค์ของเศรษฐกิจพอเพียง เป็นไปเพื่อให้สมดุล และพร้อมต่อการรองรับ
 การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง ทั้งด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และ
 วัฒนธรรม จากโลกภายนอกได้เป็นอย่างดี

เงื่อนไขพื้นฐานที่จะต้องมีเพื่อบรรลุตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง มีรายละเอียดคือ

1. จะต้องเสริมพื้นฐานจิตใจของคนในชาติ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ของรัฐ
 นักทฤษฎี และนักธุรกิจทุกระดับ ให้มีสำนึกในคุณธรรม ความซื่อสัตย์ สุจริต
 และให้มีความรอบรู้ที่เหมาะสม

2. ดำเนินชีวิตด้วยความอดทนมีความเพียร มีสติและความรอบคอบจะต้องอาศัย
 ความรอบรู้รอบคอบ และระมัดระวังอย่างยิ่งในการนำวิชาการต่าง ๆ มาใช้ในการวางแผน
 และการดำเนินการทุกขั้นตอน อะไรที่ยังไม่แน่ใจ ต้องมีการศึกษาวิจัยเพื่อให้รู้ความจริง
 ก่อนลงมือปฏิบัติ

ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงนี้จึงเป็นหลักการหรือแนวปฏิบัติกว้าง ๆ ที่สามารถ
 นำไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคล การบริหารองค์กร หรือชุมชน และ
 การบริหารประเทศโดยส่วนร่วม ดังนั้นปรัชญาดังกล่าวจึงถูกใช้เป็นกรอบแนวความคิด
 และทิศทางการพัฒนาระบบเศรษฐกิจมหภาคของไทย ซึ่งบรรจุอยู่ใน แผนพัฒนาเศรษฐกิจ
 และสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 (พ.ศ. 2550-2554) เพื่อมุ่งสู่การพัฒนาที่สมดุล ยั่งยืน

และมีภูมิคุ้มกัน เพื่อความอยู่ดีมีสุข มุ่งสู่สังคมที่มีความสุขอย่างยั่งยืน หรือที่เรียกว่า "สังคมสีเขียว" ด้วยหลักการดังกล่าว แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 10 นี้จะไม่เน้นเรื่องตัวเลข การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ แต่ยังคงให้ความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจแบบทวิลักษณ์ หรือระบบเศรษฐกิจที่มีความแตกต่างกันระหว่างเศรษฐกิจชุมชนเมืองและชนบท

ทฤษฎีเครือข่ายและชุมชนเข้มแข็ง (network and community-based development)

ทฤษฎีเครือข่ายและชุมชนเข้มแข็ง เป็นแนวคิดที่ได้รับการพัฒนาต่อยอดมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน หลังจากที่ค้นพบศักยภาพของวัฒนธรรมชุมชนแล้ว นักวิชาการต่าง ๆ จึงพยายามค้นหากระบวนการ และปัจจัยอื่น ๆ ที่สนับสนุนเชื่อมโยงกัน เพื่อให้ชุมชนต่าง ๆ มีความเข้มแข็งเป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาประเทศต่อไป

ประเวศ วะสี (2539, หน้า 11) ได้เสนอแนวทางที่จะนำไปสู่ความเป็นชุมชนเข้มแข็งไว้ดังนี้

1. ต้องมีการรวมตัวกันในรูปแบบต่าง ๆ ของคนในสังคม เพื่อร่วมกันคิด ร่วมกันทำ การรวมตัวในระดับต่าง ๆ จะก่อให้เกิดประชาสังคม ซึ่งเป็นพลังไปแก้ไขให้ระบบเศรษฐกิจ การเมืองดี ศีลธรรมดี
2. มีกระบวนการ สร้างการเรียนรู้ร่วมกัน หลักพุทธศาสนานี้ให้เป็นชุมชนเรียนรู้ แต่เมื่อลัทธิปัจเจกชนนิยมเข้ามาทำให้การเรียนรู้เป็นชุมชนขาดหายไป
3. คำนึงทรัพยากรให้ชุมชน เพราะการที่รัฐไปบริบททรัพยากรเพื่อการดำรงชีวิตของชุมชนมา ทำให้ชุมชนยากจนลง
4. แก้ไขกฎหมายที่ทำให้คนจนเสียเปรียบ ต้องมีนักวิชาการไปดูเพื่อจะรู้ว่า จะแก้ไขกฎหมายอย่างไรจึงจะทำให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้น
5. มีการวิจัยโดยชุมชน ชุมชนควรสามารถวิจัยได้ ถ้าหากชุมชนวิจัยได้ จะเกิดความรู้และใช้ความรู้ของตัวเองในการแก้ไขปัญหา ชุมชนจะเข้มแข็งขึ้น
6. มีทุนดำเนินการ โดยต้องเหมาะสมสภาพแวดล้อมของแต่ละชุมชนปฏิรูป-
งบประมาณ โดยเอาชุมชนเป็นตัวตั้ง

7. ระบบข้อมูลข่าวสาร ต้องทำให้เป็นระบบ เพื่อให้เป็นความรู้ ชุมชนใดเข้มแข็งจริง เข้มแข็งเทียม มีปัญหาและอุปสรรคอะไร รวมถึงจัดทำแผนและยุทธศาสตร์ เพื่อสร้างความเข้าใจและคุณค่า เรื่องชุมชนเข้มแข็งในสังคม

8. การศึกษาของชาติ เน้นไปที่ชุมชน

9. ส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนให้เข้มแข็ง เพราะที่ผ่านมา การพัฒนาไปทำลายเศรษฐกิจชุมชน

10. ปรับทิศทางการพัฒนา เน้นไปที่ทิศทางการแก้ไขความยากจนแทนการสร้าง ความร่ำรวยของคนเพียงบางกลุ่ม

เสน่ห์ จามริก (2544, หน้า 37-40) เสนอแนวทางการไปสู่ความเป็นชุมชนเข้มแข็ง กล่าวคือ ชุมชนชนบทจำเป็นต้องพัฒนาและเสริมสร้างสมรรถนะ ความเข้มแข็งของตนเอง โดยตนเอง และเพื่อตนเองให้ทัดเทียมกับพลังอำนาจรอบข้างและพลังทำลาย ทั้งนี้ไม่ใช่ด้วยการปะทะเผชิญหน้าบนพื้นฐานความได้เปรียบเสียเปรียบอันเดียวกัน หากชุมชนชนบทจำเป็นต้องเรียนรู้ให้ได้กลับฟื้นคืนมาซึ่ง อัตลักษณ์ทางจิตวิญญาณและวัฒนธรรม และฐานความได้เปรียบทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมของตนเอง ซึ่งสืบเนื่องมาแต่อดีต และคงดำรงหลงเหลืออยู่พอที่จะนำมาประยุกต์ใช้ได้อย่างเต็มภาคภูมิ ในสถานการณ์ปัจจุบัน โดย

เงื่อนไขที่สำคัญของการเสริมสร้างขีดความสามารถของชุมชนชนบท

ในการพัฒนาพึ่งตนเองและความเข้มแข็งของชุมชน ก็คือ

1. ความพยายามในการบูรณะฟื้นฟูฐานต้นทุนชีวิต โดยคนในชุมชนเองจะต้องปลูกฝังเรียนรู้สร้างจิตสำนึกในคุณค่าของชีวิต ฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณีที่เคยให้ความเคารพธรรมชาติในรูปแบบต่าง ๆ ตามศรัทธาความเชื่อถือของชุมชนอันหลากหลาย

2. เรียนรู้พัฒนาคุณภาพชีวิต ได้แก่เรื่องการบริโภค โภชนาการ สุขภาพ พละนามัย ครอบครัว สังคม สภาพแวดล้อมมิใช่เป็นไปเพื่อความสุขสะดวกต่าง ๆ เท่านั้น แต่คุณภาพชีวิตยังมีความหมายเป็นพลวัตให้เกิดพลังกาย พลังใจ และพลังปัญญา

3. การพัฒนาชีวิตและสังคม เช่น การออม กองทุนชุมชน การแปรรูป ผลิตภัณฑ์อุปโภคบริโภค เป็นฐานการเรียนรู้เพื่อกระตุ้นให้เกิดการประดิษฐ์คิดค้น ทั้งในด้าน-

เศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนเทคโนโลยีเพื่อการประยุกต์ใช้อย่างเหมาะสม สอดคล้องกับการดำรงอยู่ของฐานต้นทุนชีวิตและฐานคุณภาพชีวิต

อเนก นาคะบุตร (2544, หน้า 189) เสนอลักษณะของชุมชนเข้มแข็งว่าต้องประกอบด้วย

1. ความรู้ มีองค์ความรู้ในท้องถิ่นของตนเอง ซึ่งประยุกต์มาจากรากเหง้าวัฒนธรรมท้องถิ่นที่หลากหลาย
2. ชุมชนพึ่งพากันและกัน เน้นความเข้มแข็งของการอยู่ร่วมกันภายใต้ชะตากรรมและความสงบสุขร่วมกัน ภายใต้การมีเศรษฐกิจพอเพียง
3. มีทุนทางสังคมที่หมายถึงจิตวิญญาณ รักท้องถิ่น มีการแบ่งปัน
4. มีการรวมกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการ หรือเรียกว่ากลุ่มประชาคม มีการผนึกกำลังกันของเศรษฐกิจชุมชน ความหมายของคำก็คือเพื่อชีวิตคนท้องถิ่น มีเครือข่ายภาคประชาสังคม

เสรี พงศ์พิศ (2551, หน้า 17) ให้ความหมายของชุมชนเข้มแข็งว่า คือ ชุมชนที่พึ่งตนเอง การเป็นตัวของตัวเองในการคิด การตัดสินใจ การจัดการชีวิต จัดการทรัพยากร ไม่ได้นั่งรอความช่วยเหลือจากรัฐหรือภายนอก ชุมชนเข้มแข็ง เป็นชุมชนเรียนรู้ เรียนรู้เรื่องแรก คือ รู้จักตัวเอง รู้ว่าเป็นใครมาจากไหน ทำไม่ถึงได้จน เป็นหนี้เป็นสินมากมาย มาถึงทางตันเวียนว่ายอยู่ในวงจรอุบาทว์นี้ได้อย่างไร เรื่องนี้สำคัญเพราะคนไม่รู้อดีตย่อมไม่รู้อนาคต คนไม่มีอดีตเป็นคนไม่มีอนาคต คนไม่มีรากเหง้าจะถูกเขา (สังคม-รัฐ และทุน) กำหนดอนาคตให้หมดเลย

โดยลักษณะสำคัญของชุมชนเข้มแข็งต้องมีเครือข่าย เพราะเครือข่าย คือ ทุนทางสังคมที่ใหญ่ที่สุดทุนหนึ่งที่บรรพบุรุษได้ถ่ายทอดมาให้คนในอดีตอยู่ได้เพราะพึ่งพาอาศัยกันอยู่กันเป็นชุมชน มีจารีตมีประเพณี มีฮีตมีคองมีการจัดความสัมพันธ์ ชุมชนเข้มแข็ง ต้องมีเครือข่ายในหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด และข้ามเขตข้ามพื้นที่ตามประเด็นความสนใจและปัญหาสร้าง “ขบวนการ” (movement) ที่เคลื่อนไหวไปข้างหน้าด้วยกัน หัวใจของขบวนการประชาชน คือ จิตวิญญาณ (spirit) จิตวิญญาณของความเป็นที่ เป็นนื่อง การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พึ่งพาอาศัยกัน จิตวิญญาณซึ่งไม่ใช่ความว่างเปล่าที่ล่องลอยไปมา แต่มีฐานรูปธรรมของวิถีชีวิตที่แสดงออกถึงจิตวิญญาณดังกล่าว

อานันท์ กาญจนพันธ์ (2544, หน้า 90) ให้ความหมายชุมชนเข้มแข็ง คือ ชุมชนที่มีความสามารถปรับตัว ในการที่จะจัดการความสัมพันธ์แบบใหม่ขึ้นมา เพราะระบบ-นิเวศและความสัมพันธ์ที่มีอยู่ภายนอกและภายในก็ตาม ไม่ได้ยุ่งที่ ดังนั้นชุมชนใดสามารถพัฒนาหรือสร้างกฎเกณฑ์ใหม่ ๆ เพื่อปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เหล่านั้นได้ โดยอาศัยการคำนึงถึงการเห็นคุณค่าของการเป็นมนุษย์เคารพในศักดิ์ศรีของคนอื่น ๆ พร้อม ๆ กับการทำให้อำนาจต่าง ๆ ยอมรับในสิทธิความชอบธรรมของตนเอง ความสามารถในการสะสมทุนทางสังคม แล้วทำให้ทุนทางสังคมเหล่านั้น ปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงภายนอก และสภาพนิเวศที่ตนเองอยู่อย่างเหมาะสมนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ชุมชนนั้นควบคุมชะตากรรมของตนเองได้จึงจะถือว่าเป็นชุมชนเข้มแข็ง

อคิน ระพีพัฒน์ และบัณฑิต อ่อนคำ (2544, หน้า 164) ซึ่งว่าปัจจัยที่จะทำให้ชุมชนเข้มแข็งต้องประกอบด้วย

1. ต้องมีกิจกรรมที่ชาวบ้านร่วมกันคิดร่วมกันทำในฐานะสมาชิกอย่างสม่ำเสมอ และต่อเนื่อง

2. ต้องมีผู้นำชุมชน ที่มีจิตสำนึกและเกิดการมีส่วนร่วมของการนำที่หลากหลาย ที่มีการแบ่งขอบเขตความรับผิดชอบตามประสบการณ์ ความถนัด และทำงานร่วมกัน ไม่ใช่ผู้นำเดี่ยว

3. ชุมชนเข้มแข็งต้องมีเศรษฐกิจที่ดี

4. มีการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ ระหว่างชุมชนที่ประสบปัญหาคล้ายคลึงกัน ดังนั้นจากแนวคิดข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า แนวคิดการสร้างชุมชนเข้มแข็งของชุมชนได้มุ่งให้ความสำคัญต่อบัญชีเหล่านี้ในการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน กล่าวคือ

1. สมาชิกชุมชนต้องมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเอง สนใจเรียนรู้และพัฒนาชีวิตของตนเอง มีจิตสำนึกของการพึ่งตนเอง มีความเอื้ออาทรต่อกัน ช่วยเหลือกัน สำเนียงรักท้องถิ่นและชุมชนของตน

2. คนในชุมชนต้องมีการรวมกลุ่มกันเพื่อทำประโยชน์สาธารณะ หรือกิจกรรมของชุมชนอย่างแข็งขัน มีส่วนร่วมในการคิดและการตัดสินใจ ร่วมทำและรับผิดชอบร่วมกัน การรวมกลุ่มอาจเป็นไปได้ทั้งแบบทางการและไม่เป็นทางการ

3. มีการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้และการทำงานร่วมกันทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชน เพื่อให้เกิดการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ส่งเสริมการบริหารทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดได้อย่างมีประสิทธิภาพระหว่างชุมชน นอกจากนี้ยังก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนและพึ่งพาซึ่งกันและกันในระบบวิสาหกิจชุมชน

4. การมีผู้นำที่ดี มีคุณธรรม และวิสัยทัศน์ในการพึ่งตนเอง มีความเสียสละ สามารถสร้างศรัทธาและได้รับการยอมรับจากคนในชุมชน

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน (community cultures)

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดดังกล่าวมีที่มาจากวิถีชีวิตดั้งเดิมของสังคมไทย โดยเฉพาะงานบุกเบิกศึกษาวัฒนธรรมหมู่บ้านไทย ของ จักรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2541, หน้า 254) ได้สะท้อนภูมิปัญญาและความเข้มแข็งของสังคมหมู่บ้านไทย ที่มีมาในอดีต โดยพบว่า วัฒนธรรมหมู่บ้านในประเทศไทย มีความสัมพันธ์กับที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ซึ่งสะท้อนออกมาในรูปของการทำมาหากิน การจัดความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก ส่วนเงื่อนไขด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวิถีการผลิต มีอิทธิพลต่อการจัดรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนในสังคม ระหว่างคนกับที่ดิน ความรู้สึกนึกคิด การให้คุณค่า ขณะที่เงื่อนไขประวัติศาสตร์ของหมู่บ้าน มีอิทธิพลต่อความรู้สึกในด้านความเกี่ยวข้องของตนเองกับบรรพบุรุษ ชุมชน ตำแหน่งแห่งที่ของหมู่บ้าน

โดยลักษณะสำคัญในการจัดตั้งสังคมของหมู่บ้านคือ (1) ให้ความสำคัญต่อความยั่งยืนของสังคมส่วนรวมมากกว่าประโยชน์สูงสุดของผลผลิตต่อหน่วย (2) ให้ความสำคัญต่อผลประโยชน์ร่วมกันของชุมชน (3) ให้ความสำคัญแก่การสืบสายเลือดสถาบันครอบครัว เครือญาติ และชุมชนขนาดเล็ก ลักษณะดังกล่าว ส่งผลให้ชาวบ้านไทยยึดถือความสัมพันธ์ทางสายเลือดคือความเป็นพี่น้อง การมีน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การประสานซึ่งกันและกันเพื่อความอยู่รอดร่วมกันของหมู่บ้านเป็นสิ่งที่มีความหมาย มีคุณค่าต้องสืบทอด เช่นในภาคอีสานถือว่า คนที่อพยพมารุ่นแรก ๆ เป็นญาติของตน และยังมีพิธีกรรมการผูกเสี่ยว เพื่อสร้างความสัมพันธ์ข้ามสายเลือดกับบุคคลอื่น ซึ่งไม่เพียงเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน แต่ยังรวมเครือญาติของ 2 ตระกูลเข้าด้วยกันด้วย

ความเป็นเครือญาติและคนบ้านเดียวกัน กลายมาเป็นปัจจัยขัดขวางไม่ให้ทุนนิยมเข้าไป
ในหมู่บ้าน ภาคใต้ “พวก” และ “เกลตอ” หมายถึง ความสัมพันธ์คล้ายญาติ
เป็นความสัมพันธ์ ลึกซึ้งกว่าคำว่าเพื่อน หรือการนับญาติ โดยถือครุหมอบเดียวกัน

ความมีน้ำใจช่วยเหลือผู้อื่นจึงเป็นวัฒนธรรมเด่นพิเศษของสังคมไทย

การประกอบพิธีกรรมเช่น การนับถือผีเป็นไปเพื่อสืบทอดจิตวิญญาณของสมาชิกในชุมชน
ด้วยเหตุนี้จึงทำให้มีเครือข่ายทางวัฒนธรรมที่กว้างขวาง อย่างเช่น กรณีการนับถือผีของ
ชุมชนภาคใต้ ถ้าครอบครัวนั้นนับถือผีบรรพบุรุษ หรือครุหมอบเดียวกันก็จะนับเป็นญาติ
โดยไม่ต้องรู้จักหน้าตา หรือนามสกุลของอีกฝ่าย

มีวิถีการผลิตเป็นไปเพื่อยังชีพ โดยครอบครัวเป็นหน่วยการผลิตที่สำคัญ
การผลิตมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างใกล้ชิด หากจะมีการค้าก็จะเป็นไปเพื่อนำ
ผลผลิตที่ได้มาจุนเจือครอบครัว ไม่มีจิตใจค้ากำไรแข่งขัน หรือทำธุรกิจ หรือที่เรียกว่า
กิน-แจก-แลก-ขาย

บำรุง บุญปัญญา (2549, หน้า 159-160) อธิบายวัฒนธรรมชุมชนของชาวบ้านไว้
ในหนังสือ 3 ทศวรรษ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเอา ๆ ไว้ว่า ชาวบ้านมีมาตรฐาน
พฤติกรรมของชุมชนในการอยู่ร่วมกัน ดังนี้คือ

1. การแบ่งปัน ชาวบ้านอยู่ร่วมกันแบบมีอะไรก็แบ่งปันกัน เช่น บ้านนี้ทำอาหาร
ไปแบ่งปันให้กับเพื่อนบ้าน หรือถ้าบ้านไหนหาผักหาปลาได้มากก็จะแบ่งปันให้กับ
เพื่อนบ้าน
2. การลงแขก ในชุมชนบ้าน แรงงานเป็นสิ่งที่มีความคุณค่า แต่ไม่ได้ตีค่าเป็นเงิน
ดังนั้น แรงงานจึงเป็นสิ่งที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เช่น การลงแขกทำนา ลงแรงสร้างบ้าน
3. การไม่เอาัดเอาเปรียบกัน ดังนั้นในกรณีที่เพื่อนบ้านขาดแคลน การกู้จะไม่มี
จะมีแต่การยืมเท่านั้น
4. การเอาใจเขามาใส่ใจเรา ถ้าใครมีความเดือดร้อนชาวบ้านก็จะรู้กันทั่ว
สารทุกข์สุกดิบของเพื่อนมนุษย์ถือเป็นเรื่องสำคัญ
5. ระบบคุณงามความดี คนดีตามมาตรฐานของชุมชน ต้องเป็นคนขยัน ประหยัด
และมีคุณธรรมซื่อตรง ไม่ใช่คนพุดเก่งชาวบ้าน จะรู้ซึ่งถึงสิ่งเหล่านี้โดยการตรวจสอบ
การอยู่ร่วมกันในชุมชนเป็นเวลานาน

ในแง่การประสานแนวคิดของชุมชน จะมีกฎเกณฑ์อันมีเอกลักษณ์ของชุมชนที่ดำรงรักษาไว้ดังนี้

1. การเป็นชุมชนกิจกรรม มีการผลิตทั้งของกินของใช้ หากเหลือก็จะนำไปแลกเปลี่ยนกัน หรือนำไปใช้ในพิธีกรรมในชุมชน เช่น พิธีทำบุญข้าวประดับดินของชาวอีสาน

2. ชีวิตของมนุษย์จะต้องอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติอย่างสมดุล โดยที่มนุษย์ไม่ใช่นายเหนือธรรมชาติ มีการดำรงชีพที่พอดี

3. มนุษย์จะต้องเคารพในศักดิ์ศรีของกันและกัน โดยดำรงไว้ซึ่งกฎเกณฑ์ในเรื่องคุณค่าของความเป็นมนุษย์

กฎเกณฑ์เหล่านี้ เป็นการคิดค้นภายใต้พื้นฐานที่ทำให้ชุมชนสามารถอยู่ร่วมกันมาได้โดยตลอด และกฎเกณฑ์อันนี้ทำให้เกิดมาตรการ ไปกำหนดพฤติกรรมของผู้คนในชุมชนนั้น ๆ เช่น มาตรการในการใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดเพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ในการประกอบเกษตรกรรม มาตรการในการช่วยเหลือผู้ที่อ่อนแอกว่า และมาตรการในการลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืน รวมไปถึงการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นไปเพื่อรักษาไว้ซึ่งมาตรการเหล่านี้ โดยมีรากฐานจากหลักคิดและความเชื่อว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และมนุษย์กับธรรมชาติจะต้องมีความเท่าเทียมกัน

ดังนั้นแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงเป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับค่านิยม วัฒนธรรมและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ดั้งเดิมของชุมชนในอดีต จนก่อให้เกิดการดำรงสืบเนื่องความเป็นชุมชนมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งในอดีตค่านิยมและวัฒนธรรมต่าง ๆ เหล่านี้เคยถูกมองว่าเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย แต่ในปัจจุบันแนวคิดดังกล่าวได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางว่ามีประโยชน์และเอื้อต่อการพัฒนาประเทศ หากมีการนำมาปรับใช้อย่างถูกต้อง นักวิชาการบางท่านจึงเรียกวิถีชีวิต และวัฒนธรรมของชุมชนว่าเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” อย่างหนึ่งที่สามารถนำมาพัฒนาและดึงศักยภาพเหล่านั้นมาสู่การพัฒนาได้

แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development)

แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในกระแสการพัฒนาของสังคมโลกนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2515 เมื่อองค์การสหประชาชาติจัดให้มีการประชุมสุดยอดว่าด้วยสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ (human environment) ณ กรุง สต็อกโฮล์ม ประเทศสวีเดน (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546, หน้า 236) สาระสำคัญของการประชุมในครั้งนี้ ให้ความสนใจกับผลของการพัฒนาเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและการพัฒนาที่ผ่านมา ก่อให้เกิดความเสียหายต่อสิ่งแวดล้อมอย่างมหาศาล ผลการประชุม ได้ข้อสรุปที่สำคัญ 2 ประการ คือ (1) ความเจริญทางเศรษฐกิจไม่อาจยั่งยืนยาวนานได้ ถ้าไม่คำนึงถึงเงื่อนไขทางนิเวศน์ และปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ถูกกระทบกระเทือนจากการเติบโตทางเศรษฐกิจและ (2) หนทางที่จะนำไปสู่อนาคตที่ปลอดภัยและมั่นคง คือการดำเนินการในเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาที่สมดุล โดยใช้ทรัพยากรของโลกอย่างมีเหตุผล เพื่อตอบสนองความจำเป็นพื้นฐานของมนุษย์ ปรับปรุงมาตรฐานชีวิตเพื่อคนทั้งมวล และคุ้มครองระบบนิเวศให้ได้ผลดีมากยิ่งขึ้น

ปี พ.ศ. 2526 สหประชาชาติตั้งสมัชชา โลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (World Commission on Environment and Development--WCED) หรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า Brundtland Commission ปี พ.ศ. 2530 ออกเอกสารเผยแพร่ชื่อ Our Common Future เรียกร้องให้ชาวโลก เปลี่ยนวิธีการดำเนินชีวิตที่ฟุ่มเฟือย และเปลี่ยนวิถีการพัฒนาใหม่ไปในลักษณะที่ปลอดภัยต่อสิ่งแวดล้อม เพื่อให้สอดคล้องกับข้อจำกัดของธรรมชาติมากยิ่งขึ้น รวมทั้งเสนอว่ามนุษย์สามารถทำให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ การพัฒนาแบบยั่งยืนได้รับความสนใจมากขึ้นเมื่อ สหประชาชาติ จัดประชุมสุดยอดระดับ โลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (UN Conference on Environment and Development--UNCED) หรือการประชุม Earth Summit ที่กรุงริโอเดอจาเนโร ประเทศบราซิล เมื่อปี พ.ศ. 2535 (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546, หน้า 237) ผลการประชุมครั้งนั้นผู้แทน 178 ประเทศ รวมประเทศไทยด้วย ได้ลงนามรับรองแผนปฏิบัติการ 21 (Agenda 21) ซึ่งถือเป็นแผนแม่บทของโลกที่ประเทศสมาชิก ต้องตระหนักถึงปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมและเห็นความสำคัญที่จะร่วมพิทักษ์สิ่งแวดล้อม เพื่อสร้างการพัฒนาที่ยั่งยืนให้เกิดขึ้นในโลก โดยกำหนดกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา

ให้เกิดความสมดุล ทั้งมิติทางเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อม โดยมุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจที่รับผิดชอบต่อสังคม ขณะเดียวกันก็ให้ความคุ้มครองฐานทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม เพื่อประโยชน์ของคนรุ่นต่อไป และเปิดให้กลุ่มต่าง ๆ ในสังคมเข้ามามีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางที่สุด

หลังจากนั้นอีก 10 ปีต่อมา สหประชาชาติจัดให้มีการประชุมสุดยอดว่าด้วยการพัฒนาที่ยั่งยืน (World Summit on Sustainable Development--WSSD) ขึ้นที่ นคร โจฮันเนสเบิร์ก ประเทศสาธารณรัฐแอฟริกาใต้ โดยพันธกรณีที่ประเทศต้องปฏิบัติเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนสาระสำคัญ คือ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546, หน้า 239)

1. กำหนดให้ประเทศสมาชิกต้องบรรลุข้อตกลงในการจัดทำเป้าหมายการพัฒนาแห่งสหัสวรรษ (Millennium Development Goals--MDGs) ร่วมกันให้สำเร็จภายในปี 2558 โดยเฉพาะการดำเนินงานเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตและขจัดปัญหาความยากจนของคนในประเทศ

2. สมาชิกควรมุ่งส่งเสริมการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ (human capacity building) รวมถึงการพัฒนาด้านการศึกษาและจัดการบริการด้านสุขภาพอนามัยของประชาชนอย่างทั่วถึง

3. สร้างจิตสำนึกให้ประชาชนตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยรัฐ เอกชน ประชาชนต้องร่วมกันเป็นหุ้นส่วนเพื่อการพัฒนา และร่วมกันพิทักษ์สิ่งแวดล้อมให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน

ความหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยนิยามของการพัฒนาที่ยั่งยืนที่ถูกอ้างถึงมากที่สุดในระดับสากล คือนิยามที่ให้ไว้ในรายงาน Our Common Future ว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน หมายถึง การพัฒนาที่ตอบสนองต่อความต้องการของคนในรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำให้คนรุ่นต่อไปในอนาคตต้องประนีประนอม ยอมลดทอนความสามารถในการตอบสนองความต้องการของตัวเอง ดีความหมายว่า การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรต่าง ๆ เพื่อผลประโยชน์ของคนรุ่นปัจจุบัน ต้องไม่ใช่ทรัพยากรอย่างสิ้นเปลือง แต่ควรใช้อย่างอนุรักษ์และพัฒนาเพื่อคนรุ่นต่อไปจะได้ใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่อง การพัฒนาที่ยั่งยืนจะต้องคำนึงถึง เศรษฐกิจ สังคม และความยั่งยืนของระบบนิเวศไปพร้อม ๆ กัน”

อย่างไรก็ตามแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้เกิดแนวคิดขึ้นมา 2 แนวทาง ดังนี้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546, หน้า 242)

แนวคิดที่ 1 ของคณะกรรมการโลกว่าด้วยสภาพแวดล้อมและการพัฒนา เน้นไปที่การพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) แนวคิดที่ 1 นี้ออกมาเป็นหนังสือ รายงานชื่อ Our Common Future คือให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมเป็นตัวเด่นที่สุด โดยยอมรับว่า การพัฒนาที่ผ่านมามุ่งแต่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจ จนทำให้เกิดผลร้ายต่อ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เป็นการพัฒนาที่ไม่สมดุล ทำให้ธรรมชาติร่อยหรอและเกิด มลภาวะ เพราะฉะนั้นจะต้องพัฒนาให้เกิดความสมดุล มีผลยั่งยืน คือเศรษฐกิจดี ธรรมชาติก็ต้องดีไปด้วย

แนวคิดที่ 2 มาทางยูเนสโก (UNESCO) แนวนี้ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรม โดยวางวัตถุประสงค์ด้านวัฒนธรรมเป็นข้อที่ 1 ว่าให้เน้นความสำคัญของมิติทางวัฒนธรรม ในการพัฒนา ให้ถือเอาคุณค่าของมนุษย์และวัฒนธรรมเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนา ในการกำหนดวิธีดำเนินการพัฒนาต้องคำนึงถึงปัจจัยด้านมนุษย์ ให้คุณค่าทางวัฒนธรรม นั้นรวมอยู่ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งในปัจจุบันแนวทางการพัฒนาของ ประเทศไทย ได้นำเอาวัฒนธรรมมาแนวทางในการพัฒนา ในแผนพัฒนาประเทศฉบับที่ 10 ซึ่งให้ความสำคัญกับทุนทางสังคม อันหมายถึงทุนมนุษย์ ทุนสถาบัน ซึ่งประกอบด้วย สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันการศึกษา สถาบันการเมืองการปกครอง ทุนวัฒนธรรม และทุนองค์ความรู้ หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น มาเป็นอันดับแรก

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2546, หน้า 245) ได้อธิบายการพัฒนาที่ยั่งยืนว่า มีลักษณะที่เป็นบูรณาการ (integrated) คือ ทำให้เกิดเป็นองค์รวม (holistic) หมายถึง องค์ประกอบทั้งหมดที่เกี่ยวข้องจะต้องประสานกันครบองค์ และมีดุลยภาพ (balance) การทำให้กิจกรรมของมนุษย์สอดคล้องกับธรรมชาติ การดำเนินชีวิต ให้อุปโภค บริโภค อย่างเหมาะสม มีความพอดีและพอเพียงตามต้องการ ใช้มนุษย์เป็นแกนกลางการพัฒนา เพื่อสร้างให้เกิดความสมดุล ระหว่างคนธรรมชาติ และสรรพสิ่ง เพื่อให้อยู่ร่วมกัน ด้วยความเกื้อกูลกัน ไม่ทำลายล้างกัน ทุกสิ่งในโลกก็จะอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข จึงจะเกิด การพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง วิธีการพัฒนาโดยใช้ “คน” เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา

โดยการพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกิดขึ้นได้ เมื่อระบบความสัมพันธ์ขององค์ประกอบทั้ง 4 ดำเนินไปด้วยดี กล่าวคือ

1. มนุษย์ ในฐานะเป็นปัจจัยตัวกระทำ ควรให้ความสำคัญสูงสุด ซึ่งมนุษย์ นอกจากเป็นตัวกระทำแล้ว ยังเป็นทุน และเป็นปัจจัยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม จึงควรมีการพัฒนาให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ โดยมีสุขภาพดี ขยันอดทน รับผิดชอบ มีฝีมือ มีความรู้ความสามารถ เชี่ยวชาญ พร้อมทั้งจะเป็นกำลังสำคัญในระบบเศรษฐกิจ และสังคมที่จัดสรรให้เกื้อหนุนจนนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน
2. สังคม อันได้แก่ ระบบหลาย ๆ อย่างมารวมกัน เช่น ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการบริหาร จุดเน้นสำคัญของมาตรการต่าง ๆ ทางสังคมก็คือการสร้างบรรยากาศแห่งการไม่เบียดเบียน ตลอดจนการสร้างบรรยากาศแห่งการช่วยเหลือเกื้อกูล สังคมจึงต้องมีมาตรการพิทักษ์และป้องกันคนที่อยู่ในสถานะต่าง ๆ มีโอกาส ความสามารถ มากน้อยต่างกัน ไม่ให้เบียดเบียน ข่มเหง เอารัดเอาเปรียบกัน และให้โอกาสที่แต่ละคน จะพัฒนาอีก ๆ ขึ้นไปทั้งในฐานะมนุษย์และในฐานะทรัพยากรมนุษย์ พร้อมกันนั้นสังคม ต้องพึงมีมาตรการพิทักษ์ป้องกันไม่ให้คนเบียดเบียนทำลายธรรมชาติแวดล้อม แต่มี มาตรการส่งเสริมสนับสนุนการกระทำและกิจกรรมที่เกื้อกูลแก่ธรรมชาติ
3. ธรรมชาติทัศนคติที่ดีต่อธรรมชาติ ไม่ควรจะหยุดเพียงเลิกลมมองตัวเอง แยกต่างหากจากธรรมชาติ หรือเลิกคิดที่จะเอาชนะธรรมชาติ แต่มนุษย์ควรจะให้แก่ ธรรมชาติให้มาก โดยยอมเสียสละให้มาก แล้วทำความดีชดใช้
4. เทคโนโลยี การประดิษฐ์ การผลิต การใช้เทคโนโลยี เป็น ไปเพื่อแก้ไขปัญหา และการอนุรักษ์ธรรมชาติ ส่วนในแง่การใช้เทคโนโลยี ก็ให้เป็นไปเพื่อการพัฒนา โดย มนุษย์ต้องเป็นเจ้านายใช้เทคโนโลยี ไม่ตกเป็นทาสของมัน ไม่เช่นนั้นการพัฒนาที่ยั่งยืน ก็จะล้มเหลว

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2546, หน้า 246) เสนอแนะว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน อาจสำเร็จได้ง่าย ๆ เพียงแค่ปฏิบัติกรตามหลักการสั้น ๆ แห่งพุทธพจน์ที่ว่า “บัณฑิตชนพัฒนาธรรมเหล่านี้ คือการให้ การปฏิบัติต่อกัน โดยชอบธรรมและจิตใจที่ เมตตาแล้ว ก็จะเข้าถึงโลกที่เป็นสุขไว้การเบียดเบียน” ซึ่งการพัฒนาตามแนวทางนี้ เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่แผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 เป็นต้นมา

แนวคิดการสร้างความทันสมัย (modernization theory) และแผนพัฒนาฯ ของไทย

จากการที่ประเทศไทยเริ่มต้นเปิดรับความทันสมัยและการพัฒนาประเทศตามแนวคิดตะวันตกมาเป็นแนวทางหลักของการพัฒนาประเทศอย่างเป็นทางการตั้งแต่จัดทำแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1 ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศเป็นอย่างมาก เนื่องจากแนวคิดดังกล่าวอยู่บนความเชื่อที่ว่า การพัฒนาประเทศมีลำดับขั้นของการพัฒนา ตั้งแต่ระดับด้อยพัฒนา ไปจนถึงประเทศที่พัฒนาแล้ว การที่ประเทศหนึ่งจะก้าวไปสู่ระดับการพัฒนาประเทศที่สูงขึ้นจะเป็นต้องดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในลักษณะเดียวกัน เหมือนกับประเทศที่พัฒนาแล้วเคยปฏิบัติมาก่อน แนวคิดดังกล่าวจึงก่อให้เกิดการแบ่งประเทศต่าง ๆ ในโลกเป็นกลุ่ม ๆ ตามระดับขั้นของการพัฒนาเป็นกลุ่มประเทศด้อยพัฒนา กำลังพัฒนา ซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นประเทศในเอเชีย แอฟริกา และละตินอเมริกา และกลุ่มพัฒนาแล้วซึ่งมักเป็นประเทศในยุโรปตะวันตก และสหรัฐอเมริกา (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2553)

นอกจากนี้แนวคิดดังกล่าวยังเห็นว่า การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยจำเป็นต้องมุ่งสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจก่อน เมื่อเศรษฐกิจเติบโตแล้วจะเกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า tickle down หรือการกระจายผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจสู่ภาคส่วนต่าง ๆ ของสังคมโดยอัตโนมัติ และเมื่อประเทศมีความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจก็ก่อให้เกิดชนชั้นกลางที่มีความกินคืออยู่ดี มีจิตสำนึกทางการเมือง อันนำไปสู่การพัฒนาทางการเมือง และด้านอื่น ๆ ตามมา ดังนั้นแนวคิดนี้จึงเป็นแนวนโยบายหลักของธนาคารโลก และกองทุนการเงินระหว่างประเทศในการให้ความช่วยเหลือการพัฒนาแก่ประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ซึ่งต่อมาได้รับการวิพากษ์ว่า ผลการพัฒนาไม่เป็นไปตามแนวคิดดังกล่าว ยิ่งลงทุนในการพัฒนามากคนจนยิ่งมากขึ้น ก่อเกิดปัญหาสังคม การเมืองและสิ่งแวดล้อมด้านอื่น ๆ ตามมา และส่งผลให้เกิดวิกฤติเศรษฐกิจในภูมิภาคต่าง ๆ ตามมา จนส่งผลให้ธนาคารโลกต้องทำการปรับเปลี่ยนนโยบายไปสู่แนวคิด “การพัฒนาที่ยั่งยืน” มากขึ้นในยุคปัจจุบัน ซึ่งการทำความเข้าใจแนวคิดนี้สามารถพิจารณาได้จากพัฒนาการของแผนพัฒนาฯ ของไทยในแต่ละยุคสมัย ซึ่งที่ปรึกษาธนาคารโลกมีบทบาทสำคัญในการวางแผนดังกล่าวตั้งแต่แรกเริ่ม

จากข้อมูลของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งเป็นหน่วยงานหลักในการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ สามารถสรุปทิศทางและยุทธศาสตร์ของการพัฒนาประเทศในแต่ละช่วงแผนพัฒนาฯ ต่าง ๆ รวมทั้งความก้าวหน้าและผลของการพัฒนา ได้ดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2553)

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (2504-2509) เป็นแผนพัฒนาที่ได้รับอิทธิพลจากนักเศรษฐศาสตร์การพัฒนามีแนวความคิดหลักว่า การพัฒนาหมายถึงการพัฒนาเศรษฐกิจ ดังนั้นเป้าหมายของแผนจึงมุ่งเน้นการวางโครงสร้างพื้นฐาน (infrastructure) เพื่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ อาทิ การลงทุนใน สิ่งก่อสร้างขั้นพื้นฐานในรูปแบบของระบบคมนาคม และขนส่ง ระบบเขื่อนเพื่อการชลประทาน และพลังงานไฟฟ้า สาธารณูปการ ฯลฯ โดยรัฐทุ่มเททรัพยากรเข้าไปเพื่อการปูพื้นฐานเพื่อให้เกิดการลงทุนในด้านเอกชนเป็นหลัก นอกจากนี้ลักษณะการวางแผนมีลักษณะรวมศูนย์จากส่วนกลาง โดยสภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในขณะนั้นเป็นหน่วยงานหลัก และได้รับความช่วยเหลือจากนักวิชาการต่างประเทศเป็นจำนวนมาก

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 2 (2510-2514) ยังคงมุ่งเน้นกรอบการพัฒนาตามแผนพัฒนาฯ ที่ 1 อย่างต่อเนื่อง โดยมีการขยายอัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นหลัก แต่มีการกล่าวถึงการกระจายความเจริญไปสู่ส่วนภูมิภาคมากขึ้น โดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังจะเห็นจากการขยายโครงการพัฒนาไปสู่ภูมิภาคและท้องถิ่นที่ถูกละเลยมากขึ้น หรือห่างไกลความเจริญมากขึ้น อีกทั้งยังมีโครงการพิเศษนอกเหนือจากภารกิจปกติของกระทรวงเกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น โครงการพัฒนาภาค โครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท และโครงการช่วยเหลือชาวนา ฯลฯ ส่วนการพัฒนาทางสังคมได้รับการพิจารณาในมิติของการพัฒนากำลังคนเพื่อสนับสนุนการเติบโตทางเศรษฐกิจเท่านั้น

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 3 (2515-2519) ยังคงเน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจ แต่ก็ให้ความสำคัญกับการรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจและการเงินมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว อาจนำไปสู่การไร้เสถียรภาพและวิกฤติทางเศรษฐกิจได้ ดังนั้นจึงมีกลยุทธ์ในการลดช่องว่างระหว่างรายได้เพิ่มเติมเข้ามา

เริ่มพูดถึงการวางแผนทางด้านสังคม โดยมีการ กำหนดนโยบายด้านประชากรเป็นครั้งแรก แต่ยังคงมองประชากรเพียงเฉพาะในด้านการลดอัตราการเพิ่มเท่านั้น ซึ่งเป็นการมองประชากรในเชิงปริมาณเป็นตัวหารไม่ใช่ตัวตั้ง กล่าวคือ ด้านการรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจ ได้มุ่งเน้นการควบคุมปริมาณเงินตรา รักษาอัตราแลกเปลี่ยนค่าที่จำเป็นต่อการครองชีพ รักษาเสถียรภาพทางการเงินระหว่างประเทศ ส่งเสริมการส่งออก ปรับปรุงโครงสร้างการนำเข้า ส่วนด้านการปรับปรุงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและยกระดับการผลิต ได้เร่งรัดการส่งออกและทดแทนสินค้านำเข้า ปรับงบประมาณในโครงการก่อสร้างมาสนับสนุนการลงทุนเพื่อใช้ประโยชน์จากโครงการขั้นพื้นฐานที่มีอยู่ ส่วนด้านการกระจายรายได้และบริการทางสังคม ได้ส่งเสริมการลดอัตราการเพิ่มประชากร กระจายบริการเศรษฐกิจและสังคมสู่ชนบท ปรับปรุงสถาบันและองค์กรทางด้านเกษตร และสินเชื่อ รักษาอัตราแลกเปลี่ยนค่าเกษตร

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 4 (2520-2524) จากผลของความไม่แน่นอนทางการเมือง แผนฯ 4 จึงเน้นการวิเคราะห์ประเด็นปัญหาการกำหนด กรอบนโยบายและแนวทางในการแก้ไขกว้าง ๆ เป็นสำคัญ โดยมีการวางแผนในลักษณะบรรลุหลายวัตถุประสงค์มากขึ้น (multiple objectives) กล่าวคือ เน้นการฟื้นฟูเศรษฐกิจของประเทศ โดยมุ่งขยายการผลิตทางการเกษตร ปรับปรุงโครงสร้างอุตสาหกรรมการผลิตเพื่อส่งออก ส่งเสริมการกระจายรายได้และการมีงานทำในภูมิภาค มาตรการกระตุ้นอุตสาหกรรมที่ชบเซา รักษาดุลการชำระเงินและการขาดดุลงบประมาณ พยายามเร่งบูรณะและปรับปรุงการบริหารทรัพยากรหลักของชาติ รวมทั้งการนำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ โดยเฉพาะที่ดิน แหล่งน้ำ ป่าไม้และแหล่งแร่ มีการปฏิรูปที่ดิน จัดสรรแหล่งน้ำในประเทศ อนุรักษ์ทะเลหลวง สำรวจและพัฒนา แหล่งพลังงานในอ่าวไทย และภาคใต้ฝั่งตะวันออก

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 5 (2525-2529) มุ่งเน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างมีเสถียรภาพ เริ่มเปลี่ยนวิธีการวางแผนจากรายโครงการมาเป็นการจัดทำแผนงาน (programming) โดย เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการพัฒนาชนบทและการ พัฒนาชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก การวางแผนยังมีลักษณะ top down แต่เริ่มมี การกระจายการวางแผนลงสู่ระดับภูมิภาคและพื้นที่ ถือได้ว่าแผนนี้มีการปรับแนวนโยบายการพัฒนาประเทศ "แนวใหม่" ยึดพื้นที่เป็นหลักในการวางแผน กำหนดแผนงานและ โครงการให้มีผล

ทางปฏิบัติทั้งภาครัฐและภาคเอกชน เช่นพื้นที่เป้าหมายเพื่อพัฒนาชนบท พื้นที่ชายฝั่งทะเล ตะวันออก พื้นที่เมืองหลัก ฯลฯ

กล่าวคือด้านการรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจการเงินของประเทศ ได้เร่งระดม เงินออม สร้างวินัยทางเศรษฐกิจ การเงิน และการปรับโครงสร้างเศรษฐกิจต่าง ๆ เช่น ปรับโครงสร้างการเกษตร ปรับโครงสร้างอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก และกระจาย- อุตสาหกรรมไปสู่ส่วนภูมิภาค ปรับ โครงสร้างการค้าต่างประเทศและบริการปรับ โครงสร้าง การผลิต และการใช้พลังงาน ฯลฯ

นอกจากนี้ยังเน้นความสมดุลในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ การแก้ปัญหาค่าความยากจนในชนบทล้าหลัง กำหนดพื้นที่ เป้าหมาย 286 อำเภอ และ กิ่งอำเภอ มีการแปลงแผนไปสู่การปฏิบัติเช่นมีระบบการบริหารการพัฒนาชนบทแนวใหม่ ประกาศใช้ พ.ศ. 2527 และที่สำคัญ คือ การเน้นบทบาทและการระดมความร่วมมือ จากภาคเอกชน มีการวางแผนพัฒนาพื้นที่เฉพาะ เช่น พื้นที่ ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก จัดให้มีองค์กรรับผิดชอบแบบเบ็ดเสร็จ ตั้งแต่การกำหนดนโยบาย การจัดทำแผน การแปลงแผนไปสู่การปฏิบัติ และการติดตามประเมินผล

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 6 (2530-2534) มีวัตถุประสงค์ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ และสังคม และเริ่มให้ความสำคัญมากขึ้นต่อการสนับสนุนการวางแผน จากระดับล่างขึ้นมาข้างบนและการปรับปรุงการบริหารและทบทวนบทบาทของรัฐ ในการบริหารประเทศ เน้นการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจควบคู่ไปกับการรักษาเสถียรภาพ ของการเงินการคลัง โดยเน้นการระดมเงินออมในประเทศ เน้นการใช้จ่ายภาครัฐ อย่างประหยัดและมีประสิทธิภาพ และเน้นบทบาทภาคเอกชนในการพัฒนา เน้นการพัฒนา ฝีมือแรงงาน และคุณภาพชีวิต เพิ่มบทบาทองค์กรประชาชนในท้องถิ่นเพื่อพัฒนา ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เริ่มมีแผนหลักการพัฒนาวิทยาศาสตร์และ เทคโนโลยี มีแผนพัฒนารัฐวิสาหกิจมุ่งปรับ โครงสร้างการผลิต และการตลาดของประเทศ ให้กระจายตัวมากขึ้น เน้นการนำบริการพื้นฐานที่มีอยู่แล้วมาใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ พัฒนาเมืองและพื้นที่เฉพาะ กระจายความเจริญสู่ภูมิภาค ขยายขอบเขตพัฒนาชนบท ครอบคลุมทั่วประเทศ เขตล้าหลัง 5,787 หมู่บ้าน เขตปานกลาง 35,514 หมู่บ้าน และเขตก้าวหน้า 11,612 หมู่บ้าน

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 7 (2535-2539) เริ่มมีการนำแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) มาใช้ในการวางแผน โดยมีวัตถุประสงค์การพัฒนาให้เกิดความสมดุลระหว่างการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การกระจายรายได้ และการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ คุณภาพชีวิต และสิ่งแวดล้อม โดยแนวกลยุทธ์หลักของแต่ละด้าน มีดังนี้

ด้านการรักษาอัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง และมีเสถียรภาพ โดยดำเนินนโยบายการเงินการคลังและพัฒนาตลาดทุน พัฒนาการเกษตร โดยเน้นเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตและปรับโครงสร้างผลผลิต พัฒนาอุตสาหกรรมการค้า และการลงทุน โดยเน้นการสร้างโอกาสในการแข่งขันกิจการค้า และการลงทุนไทยในต่างประเทศ มีการพัฒนาและนำเอาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่เหมาะสมมาใช้ จัดหางานให้เพียงพอกับความต้องการ เร่งรัดขยายการลงทุนด้านบริการพื้นฐานให้มีคุณภาพและปริมาณเพียงพอ พัฒนารุงเทพมหานครและปริมณฑลเชื่อมชายฝั่งทะเลตะวันออก

ด้านการกระจายรายได้ และการพัฒนาไปสู่ภูมิภาคและชนบท มุ่งเน้นใช้มาตรการด้านภาษีและรายจ่ายของรัฐบาล กระจายอำนาจ ทางการคลังสู่จังหวัดและท้องถิ่นมากขึ้น กระจายการถือครองทรัพย์สินด้วยการเร่งรัดการปฏิรูปที่ดิน การออกเอกสารสิทธิที่ดิน เชื้อเพื่อที่อยู่อาศัย และ พ.ร.บ. ชุมชนแออัด ปรับโครงสร้างการผลิตด้านเกษตร อุตสาหกรรม และบริการสู่ภูมิภาค มุ่งพัฒนาเมืองศูนย์กลางความเจริญในภูมิภาค เป็นฐานเศรษฐกิจและการจ้างงาน ยกกระดับคุณภาพชีวิตประชาชนชนบท พัฒนาอาชีพ และยกระดับคุณภาพชีวิตคนยากจนในเมือง

ด้านการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ คุณภาพชีวิต และสิ่งแวดล้อม โดยมุ่งพัฒนา ทรัพยากรมนุษย์ การศึกษาและสาธารณสุข พัฒนาจิตใจ วัฒนธรรมและสังคม พัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อมควบคู่กับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ปรับปรุงระบบบริหารและจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เน้นการพัฒนากฎหมาย รัฐวิสาหกิจ และระบบราชการ ปรับปรุงกฎหมายให้สอดคล้องกับทิศทางและกระบวนการพัฒนา ปรับปรุงประสิทธิภาพของรัฐวิสาหกิจ โดยลดการกำกับของรัฐและส่งเสริมบทบาทเอกชนมากขึ้น พัฒนาระบบราชการให้มีขนาดเล็ก กะทัดรัดและมีคุณภาพ

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 8 (2540-2544) มีการปรับแนวความคิดการพัฒนาจากเดิมที่เน้นเศรษฐกิจ มาเป็นการเน้นคนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา อีกทั้งยังเป็นการวางแผนจากเบื้องล่างสู่เบื้องบนเป็นครั้งแรก โดยเปิดโอกาสให้คนไทยทุกสาขาอาชีพ และทุกภูมิภาค เข้าร่วมแสดงความคิดเห็นและกำหนดทิศทาง การพัฒนาประเทศตั้งแต่เริ่มการจัดทำแผน โดยเป้าหมายของการพัฒนายังคงเน้นให้เกิดความสมดุลระหว่างการพัฒนาด้านเศรษฐกิจสังคม ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ดังนั้นกลยุทธ์การพัฒนาในแผนฯ นี้จึงประกอบด้วย การพัฒนาศักยภาพของคน การพัฒนาสภาพแวดล้อมของสังคมให้เอื้อต่อการพัฒนาคน การเสริมสร้างศักยภาพการพัฒนาของภูมิภาคและชนบทเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนอย่างทั่วถึง การพัฒนาสมรรถนะทางเศรษฐกิจเพื่อสนับสนุนการพัฒนา คนและคุณภาพชีวิต การจัดหาทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม การพัฒนาประจักษ์รัฐ อันเป็นการพัฒนาภาครัฐให้มีสมรรถนะ และพันธกิจหลักในการเสริมสร้างศักยภาพและสมรรถนะของคนและมีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศ

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 9 (2545-2549) ยังคงใช้การผนึกกำลังร่วมกันของประชาชนทุกภาคส่วนในสังคมไทยที่เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ในทุกระดับทุกขั้นตอน โดยยึดหลักร่วมกันคิด ร่วมกันทำ และร่วมกันรับผิดชอบในลักษณะเป็นเครือข่ายการพัฒนาต่อเนื่องจากแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 แต่การจัดทำแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 9 ได้ขยายกระบวนการมีส่วนร่วมให้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยมีการระดมความคิดของประชาชนเริ่มตั้งแต่ระดับจังหวัดทุกจังหวัด ระดับอนุภาค 9 อนุภาคทั่วประเทศขึ้นมาจนถึงระดับชาติ และผลจากกระบวนการระดมความคิดเห็นของประชาชนทุกระดับดังกล่าว นอกจากจะนำไปสู่การกำหนดวิสัยทัศน์และทิศทางการพัฒนาประเทศในอนาคตแล้ว ทุกฝ่ายยังเห็นพ้องต้องกันให้ยึดหลัก “ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง” เป็นปรัชญานำทางในการพัฒนาประเทศ ให้เข้าสู่สังคมที่ยึดหลักทางสายกลาง มีความสมดุล รู้จักพอประมาณ อย่างมีเหตุมีผล มีภูมิคุ้มกัน รู้เท่าทัน โลก และเสริมสร้างให้เกิดคนดีในสังคมทุกระดับ โดยมีวัตถุประสงค์และยุทธศาสตร์การพัฒนาที่สำคัญดังนี้ คือ

1. การฟื้นฟูเศรษฐกิจให้มีเสถียรภาพและมีระบบภูมิคุ้มกันที่ดี ให้ภาคการเงินมีความเข้มแข็ง ฐานะการคลังมีความมั่นคง ตลอดจนมุ่งปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจเพื่อ

การเจริญเติบโตอย่างมีคุณภาพและให้เศรษฐกิจระดับฐานรากมีความเข้มแข็ง พึ่งตนเองได้มากขึ้น รวมทั้งเพิ่มสมรรถนะทางเศรษฐกิจโดยรวมให้แข่งขันได้ มีการพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับสังคมไทยและก้าวทันเศรษฐกิจยุคใหม่

2. วางรากฐานการพัฒนาประเทศระยะยาวให้สามารถพึ่งตนเองได้อย่างรู้เท่าทันโลก ด้วยการพัฒนาคุณภาพคน กระบวนการเรียนรู้ และพัฒนาพื้นฐานความคิดอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ ปฏิรูปการศึกษา ปฏิรูปสุขภาพ สร้างระบบคุ้มครองความมั่นคงทางสังคม รวมทั้งเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนและเครือข่ายชุมชน ให้เกิดการเชื่อมโยงการพัฒนาชนบทและเมือง รวมทั้งมีการดูแลจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

3. การสร้างระบบบริหารจัดการที่ดีในสังคมไทยทุกภาคส่วน ทุกระดับ ตั้งแต่ระดับการเมือง ราชการ ธุรกิจเอกชน องค์กรประชาชน ชุมชน จนถึงระดับครอบครัว เป็นพื้นฐานให้การพัฒนาประเทศเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ มีความโปร่งใส สามารถตรวจสอบได้

4. แก้ไขปัญหาความยากจนและเพิ่มศักยภาพโอกาสของคนไทยในการพึ่งพาตนเอง ให้ได้รับโอกาสในการศึกษาและบริการทางสังคมอย่างทั่วถึงเป็นธรรม สร้างอาชีพ เพิ่มรายได้ เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิต รวมทั้งปรับกลไกภาครัฐให้เอื้อต่อการแก้ปัญหาความยากจน

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 10 (2550-2554) ยังคงเน้นคนเป็นศูนย์กลางในการพัฒนาภายใต้กรอบปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงต่อเนื่องจากแผนพัฒนาฯ ที่ 8-9 โดยแผนพัฒนาฯ ที่ 10 มีวิสัยทัศน์มุ่งสร้างสังคมไทยให้เป็น “สังคมอยู่เย็นเป็นสุขร่วมกัน” (green and happiness society) มียุทธศาสตร์สำคัญคือการพัฒนาคนและสังคมไทยให้มีคุณภาพ เป็นสังคมอุดมปัญญา พัฒนาการเรียนรู้ มีคุณธรรม รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มุ่งสร้างระบบเศรษฐกิจที่มีคุณภาพ เสถียรภาพและเป็นธรรม ด้วยการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ปรับโครงสร้างเศรษฐกิจให้มีความสมดุลและยั่งยืน เพิ่มคุณค่าของสินค้าบนฐานความรู้และนวัตกรรม รวมทั้งสร้างภูมิคุ้มกันให้ภาคเศรษฐกิจต่าง ๆ ขณะเดียวกันยังมุ่งดำรงความหลากหลายทางชีวภาพและรักษาความมั่นคงของทรัพยากร-

ทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ประการสุดท้ายก็คือการมุ่งสร้างระบบธรรมาภิบาลในการบริหารประเทศในทุกภาคส่วนไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาสังคม

กล่าวโดยสรุปกระบวนการพัฒนาประเทศในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1-2 เน้นการสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ด้วยการลงทุนกระจายการพัฒนาทางด้านโครงสร้างพื้นฐาน โดยเฉพาะถนน ไฟฟ้า และประปา แต่เกิดปัญหาช่องว่างการกระจายรายได้และคุณภาพชีวิตของคนในชนบท แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 3 จึงให้ความสำคัญกับการพัฒนาสังคม การลดอัตราการเพิ่มประชากร และการกระจายรายได้ ควบคู่ไปกับการพัฒนาเศรษฐกิจ ต่อมาในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 ความผันผวนทางการเมืองและวิกฤตการณ์น้ำมัน ก่อให้เกิดปัญหาการขาดดุลการค้าและดุลบัญชีเดินสะพัดอย่างรุนแรง แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5-6 จึงมุ่งเน้นการรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจ การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ รวมทั้งให้ความสำคัญกับการแก้ไขปัญหาความยากจนมากขึ้น อย่างไรก็ตามการฟื้นตัวของเศรษฐกิจโลกส่งผลให้ภาวะเศรษฐกิจส่วนรวมขยายตัวอย่างร้อนแรงเกินกว่าพื้นฐานทางเศรษฐกิจจะรองรับได้ แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 จึงได้เริ่มปรับแนวคิดไปสู่การพัฒนาอย่างยั่งยืน โดยมุ่งการรักษาระดับการเจริญเติบโตในระดับที่เหมาะสม ควบคู่ไปกับการรักษาเสถียรภาพ การกระจายรายได้ที่เป็นธรรม ตลอดจนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ คุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม

จากผลการพัฒนาประเทศในช่วง 7 แผนที่ผ่านมาพอสรุปได้ว่า ประเทศไทยประสบผลสำเร็จในการพัฒนาเศรษฐกิจที่ขยายตัวอย่างรวดเร็ว เฉลี่ยประมาณร้อยละ 7 ต่อปี ส่งผลให้รายได้เฉลี่ยต่อคนในราคาประจำปีเพิ่มขึ้นจาก 2,100 บาท ในปี พ.ศ. 2504 เป็น 77,000 บาท ในปี พ.ศ. 2539 ทำให้ประเทศไทยพ้นจากการถูกจัดเป็นประเทศยากจนเข้าสู่ประเทศกำลังพัฒนา ในช่วงเวลาเดียวกันสัดส่วนของคนยากจนได้ลดลงอย่างมาก จากร้อยละ 57 เหลือร้อยละ 11.4 ของประชากรทั้งประเทศ และการมีงานทำอยู่ในระดับเต็มที่ ทั้งคนไทยส่วนใหญ่ได้รับบริการ โครงสร้างพื้นฐานและบริการทางสังคมมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม การเติบโตดังกล่าวยังอยู่บนพื้นฐานความไม่สมดุลของการพัฒนา กล่าวคือ ปัญหาความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้และผลประโยชน์จากการพัฒนา ระหว่างภาค ระหว่างชนบทกับเมือง และระหว่างกลุ่มคนในสังคม ยังเป็นปัญหาสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของคนไทย ทั้งก่อให้เกิดปัญหาสังคมอื่น ๆ ตามมา อาทิ

ปัญหาเสถียรและความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ขณะเดียวกันทรัพยากรธรรมชาติถูกใช้ประโยชน์อย่างสิ้นเปลือง และเมื่อร่อยหรอลงก็นำไปสู่ปัญหาความขัดแย้งแย่งชิงทรัพยากร ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศและความเสื่อมโทรมทางสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง จึงนำไปสู่ข้อสรุปผลการพัฒนาที่ว่า แม้เศรษฐกิจขยายตัวในระดับดี แต่สังคมมีปัญหาและการพัฒนาไม่ยั่งยืน

ดังนั้นในช่วงแผนพัฒนาฯ ที่ 8-10 จึงมีการปรับกระบวนการพัฒนารูปแบบใหม่ โดยเน้นให้ “คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา” และใช้เศรษฐกิจเป็นเพียงเครื่องมือช่วยพัฒนาให้คนมีความสุขและมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น พร้อมทั้งปรับเปลี่ยนวิธีการพัฒนา มาเป็นการพัฒนาแบบองค์รวม มีกระบวนการที่จะเชื่อมโยงมิติต่าง ๆ ของการพัฒนา ตลอดจนเปิดโอกาสให้ทุกฝ่ายในสังคมมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการพัฒนา

แม้ว่าในปีแรกของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ประเทศต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจที่ส่งผลกระทบต่อคนและสังคมโดยรวม ทำให้ต้องมีการปรับแผนเพื่อแก้ไขวิกฤตของประเทศ ส่งผลให้การดำเนินงานตามแผนเป็นไปอย่างเชื่องช้าและยังมีปัญหาในภาคการเงินและอสังหาริมทรัพย์ ปัญหาหนี้สาธารณะและปัญหาการขาดดุลงบประมาณ อันเป็นข้อจำกัดของการจัดสรรทรัพยากรในระยะต่อไป นอกจากนี้ เศรษฐกิจไทยยังมีการพึ่งพิงทุน เทคโนโลยี และตลาดต่างประเทศสูง ฐานการผลิตหลักของประเทศยังอ่อนแอ ไม่มีภูมิคุ้มกันที่เพียงพอ และสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจไม่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนานวัตกรรม ทั้งไม่สามารถรับถ่ายทอดและแปรทุนเทคโนโลยีมาใช้ ในการต่อยอดการพัฒนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ส่วนด้านศักยภาพของคนไทยและระดับคุณภาพชีวิตโดยรวมดีขึ้น ทำให้คนไทยมีการศึกษาสูงขึ้น มีอายุโดยเฉลี่ยสูงขึ้นจาก 70 ปีเป็น 75 ปี ประชาชนได้รับการคุ้มครองด้านประกันสุขภาพเพิ่มขึ้น ผลกระทบจากวิกฤตเศรษฐกิจที่มีต่อคนและสังคมได้ก่อให้เกิดปัญหาคุณภาพชีวิตของคนไทยมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะปัญหาความยากจนและความเหลื่อมล้ำของกระจายรายได้รุนแรงขึ้น กล่าวคือ ภาวะความยากจนที่มีแนวโน้มลดลงมาโดยตลอดในช่วงก่อนวิกฤตกลับเพิ่มสูงขึ้น จากร้อยละ 11.4 ของประชากรทั้งประเทศในปี พ.ศ. 2539 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 15.9 ในปี พ.ศ. 2542 ขณะเดียวกันการกระจายรายได้ก็แย่ลง โดยกลุ่มคนที่มีรายได้น้อยที่สุด 20 เปอร์เซ็นต์แรกมีส่วนรายได้ลดลงจากร้อยละ 4.2

เหลือร้อยละ 3.8 ขณะที่กลุ่มคนที่มีรายได้สูงสุด 20 เปอร์เซ็นต์แรก มีสัดส่วนรายได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 56.5 เป็นร้อยละ 58.5 อีกทั้งจำนวนคนว่างงานก็มีเพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมก็เป็นปัญหารุนแรง ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งในสังคมมากขึ้น

สำหรับผลการพัฒนาของแผนพัฒนาฯ ที่ 9 พบว่า ประเทศไทยมีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจสูงขึ้นตามลำดับ มีการเติบโตอย่างมีเสถียรภาพ สามารถปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงของโลกได้ดีขึ้น แต่ในทางตรงกันข้ามกลับมีความสามารถพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจลดลง อันเป็นผลมาจากการนำเข้าวัตถุดิบ สินค้าทุน และพลังงานเพิ่มมากขึ้น อีกทั้งยังมีการพึ่งพาภาคเกษตรกรรมลดลง นอกจากนี้การพัฒนาสิ่งแวดล้อมยังอยู่ในระดับน่าเป็นห่วง อย่างไรก็ตามการกระจายการพัฒนาไปสู่กลุ่มฐานรากขึ้นกว่าแต่ก่อน อันเป็นผลมาจากรัฐบาลให้ความสำคัญกับเศรษฐกิจรากหญ้ามากขึ้น ส่งเสริมการรวมตัวของชุมชน การเข้าถึงแหล่งเงินทุน อาทิ กองทุนหมู่บ้าน หรือการพักชำระหนี้ อีกทั้งภาพรวมของความอยู่ดีมีสุขของคนดีขึ้นกว่าแผนฯ 8

ส่วนปัจจุบันยังอยู่ระหว่างการดำเนินงานตามแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 10 โดยผลความก้าวหน้าของแผนดังกล่าว พบว่า ด้านการพัฒนาคุณภาพคน มีระดับการศึกษาโดยเฉลี่ยสูงขึ้น แต่ยังมีคะแนนสัมฤทธิ์ผลต่ำกว่าเป้าหมาย ส่วนคุณภาพแรงงานยังต่ำกว่าเป้าหมายเช่นกัน ขณะที่สังคมมีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินสูงขึ้น ด้านความเข้มแข็งชุมชนมีการรวมกลุ่มวิสาหกิจชุมชนสูงขึ้น แต่การทำแผนชุมชนยังต่ำกว่าเป้า และระดับการพึ่งตนเองยังมีน้อย คิดเป็นเพียง 1 ส่วน 3 ของชุมชนทั่วประเทศ ด้านการรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจและมีภูมิคุ้มกัน พบว่า ในภาพรวมอยู่ในเกณฑ์ดี แต่การเพิ่มผลิตภาพการผลิตยังล่าช้า และยังคงพึ่งพิงต่างประเทศสูง ส่วนด้านการพัฒนาสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน แสดงให้เห็นว่ามีการเพิ่มปริมาณพื้นที่ป่าสูงขึ้น คุณภาพแหล่งเพื่อการอุปโภค-บริโภคอยู่ในเกณฑ์ดีพอใช้ แต่ยังมีปริมาณการใช้ปุ๋ยเคมีในภาคเกษตร และปริมาณขยะสูงขึ้น ด้านธรรมาภิบาลในการบริหาร แม้ว่าประเทศมีภาพลักษณ์ของการคอร์ปชั่นดีขึ้น แต่ยังคงต่ำกว่าเป้าหมาย ประสบปัญหาการถ่ายโอนภารกิจไปสู่ท้องถิ่นมีความล่าช้า รวมทั้งปัญหาการขาดจริยธรรมทางการเมือง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากแนวคิดทฤษฎีข้างต้นได้มีผลงานวิจัยต่าง ๆ ที่สอดคล้องและสนับสนุนแนวทางของการพัฒนาชุมชนแบบเน้นการพึ่งตนเอง และก่อให้เกิดการเรียนรู้ศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชนในลักษณะแตกต่างกันในแต่ละบริบทของการศึกษา ซึ่งจะได้รับการนำมาทบทวนวรรณกรรมมีดังนี้

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2544) ศึกษา การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชนบท ฉบับรวมชุด พบว่า องค์ความรู้เกี่ยวกับการพึ่งตนเอง ได้แก่ตัวแบบ TERMS ซึ่งหมายถึงรูปแบบที่ชุมชนจะพึ่งตนเองได้ ชุมชนนั้นจะต้องพึ่งตนเองให้ได้ใน 5 ด้าน คือ

1. การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี (T) (technological self-reliance) การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยีหมายถึง การเลือกรับเทคโนโลยีสมัยใหม่เพื่อนำมาประยุกต์ใช้กับเทคโนโลยีที่มีอยู่ในชุมชน ซึ่งเทคโนโลยีในงานวิจัยนี้มีความหมายทั้งเทคโนโลยีที่เป็นวัตถุเช่น เครื่องมือ เครื่องจักร ไถ เกวียน พันธุ์พืช ปุ๋ย และเทคโนโลยีที่ไม่ใช่วัตถุ เช่น ความรู้ ความชำนาญ ภาวะผู้นำ การจัดการ การวางแผน การให้คำปรึกษา การให้กำลังใจ ความเมตตา ความช่วยเหลือเกื้อกูล ความกล้า ความรู้จักพอ

2. การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ (E) (economic self-reliance) หมายถึง พอดีระหว่างรายได้รายจ่ายของชุมชน หรืออีกความหมายหนึ่งก็คือ ความพออยู่พอกินของชาวชุมชน มีรายได้พอกับรายจ่าย ถ้าหากมีหนี้สิน ต้องเป็นหนี้สินที่สามารถชดใช้คือหรือหนี้สินจากการนำไปลงทุน

3. การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ (R) (natural resources self-reliance) หมายถึง การที่ชุมชนแห่งนั้น ยังคงรักษาทรัพยากรธรรมชาติที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิตเอาไว้ได้ แม้จะมีการนำเอามาใช้ก็อยู่บนพื้นฐานของการรักษาให้ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นได้มีอยู่ต่อไปในอนาคต ซึ่งในงานวิจัยนี้ได้รวมเอาทรัพยากรธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติทั้งหมดด้วย ไม่ว่าจะเป็น ทรัพยากรป่าไม้ ทรัพยากรดิน ทรัพยากรน้ำ และทรัพยากรสัตว์ป่า การที่ชุมชนจะพึ่งตนเองได้ ชุมชนนั้นต้องพึ่งตนเองได้ทางทรัพยากรธรรมชาติ เพราะถ้าหากชุมชนขาดแคลนน้ำ ดิน ไม่อุดมสมบูรณ์ พืชไม่เจริญเติบโต แม้จะพึ่งตนเองได้ด้านอื่นก็ไม่ถือว่าชุมชนนั้นพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ

4. การพึ่งตนเองด้านจิตใจ (M) (psychological self-reliance) หมายถึง บุคคลนั้น มีความมั่นคงด้านจิตใจ ซึ่งแสดงออกโดย มีความกล้าแข็ง มีพลัง ไม่ยอมแพ้ต่อความยากลำบาก มีการพัฒนาชีวิตให้มีความก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น มีภูมิคุ้มกันตนเองจากกิเลสไม่ให้โลภ โกรธ หลง ยากมียากได้เกิดความสามารถ การที่ชุมชนใดจะพึ่งตนเองได้ คนในชุมชนนั้นต้องสามารถพึ่งตนเองได้ทางจิตใจ เพราะคนที่มีความจิตใจเข้มแข็ง จะเป็นรากฐานของการพึ่งตนเองด้านอื่น ๆ เช่น ด้านสังคม ด้านเศรษฐกิจ และด้านเทคโนโลยี

5. การพึ่งตนเองด้านสังคมและวัฒนธรรม (S) (socio-cultural self-reliance) หมายถึง กลุ่มคนกลุ่มหนึ่งมีความสัมพันธ์กันเหนียวแน่น การมีผู้นำที่ดี มีผลต่อการทำให้ชุมชนเข้มแข็งได้ เพราะการพึ่งตนเองทางสังคมช่วยให้ชุมชนดำเนินการบรรลุเป้าหมายได้ด้วยตัวเอง หรือสามารถหาความช่วยเหลือจากภายนอกมาช่วยให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ การพึ่งตนเองทางสังคม ยังเปรียบเสมือนจุดสุดยอดของการพึ่งตนเองด้านต่าง ๆ หรือเป็นการรวมเอาการพึ่งตนเองด้านต่าง ๆ ไว้ทั้งหมดนั่นเอง

ในงานวิจัยของ สัญญา สัญญาวิวัฒน์ นอกจากจะพบตัวแบบ TERMS ซึ่งเป็นองค์ความรู้ในการพึ่งตนเองแล้ว ยังพบ ส่วนที่เป็นกระบวนการทางสังคม ซึ่งประกอบไปด้วย

1. แนวคิด BAN หากชุมชนใดต้องการพึ่งตนเองได้ต้องมีกิจกรรม ดังนี้

(1) Balance คือ การทำให้ตัวแบบ TERMS มีความมั่นคงแข็งแรงอยู่เสมอ ถ้าขาดตัวใดตัวหนึ่งชุมชนนั้นก็เลยไม่สามารถพึ่งตนเองได้ (2) Ability ความสามารถในการจัดการตัวแบบ TERMS ให้เพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ เช่น สามารถจัดการปัจจัย ที่ช่วยให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ (3) Networking การสร้างเครือข่าย การที่ชุมชนมีเครือข่ายกับชุมชนอื่นจะช่วยรักษาสถานภาพชุมชนพึ่งตนเองเอาไว้ได้ ผ่านทางกิจกรรม การให้ความช่วยเหลือ การร่วมมือกัน การพึ่งพาอาศัยกัน การสร้างเครือข่ายสามารถทำได้ระหว่างชุมชนกับชุมชน ชุมชนกับหน่วยงานรัฐ ชุมชนกับสถาบันการศึกษา ชุมชนกับองค์กรอาสาสมัคร หรือกับสื่อต่าง ๆ

2. แนวคิด PAR (Participation Action Research) คือ การวิจัยและพัฒนาแบบมีส่วนร่วมประโยชน์ที่ได้ ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ และข้อค้นพบที่ถือเป็นกระบวนการทางสังคมสุดท้ายคือ การขัดเกลาทางสังคมใหม่ (Resocialization)

คือการฟื้นฟูความเป็นไทย คือ การฟื้นฟูให้คนไทยมีความเป็นอยู่อันเหมาะสมแก่การพึ่งตนเอง และรู้จักเลือกสรรสิ่งใหม่ ให้เหมาะกับวิถีชีวิตของตนเอง

วรรณิ แกมเกตุ (2545) ศึกษาเรื่อง การพัฒนาตัวบ่งชี้ความสามารถในการพึ่งตนเอง ของครอบครัวและชุมชนในชนบท ตามตัวแบบ TERMS ซึ่งประยุกต์ทฤษฎีการพึ่งตนเอง ของครอบครัว และชุมชนชนบท ของสัญญา สัญญา สัญญาวิวัฒน์ โดยเพิ่มปัจจัย การพึ่งตนเอง การพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข (H) เข้าไปในตัวแบบ THERMS โดยตามกรอบแนวคิดเชื่อว่า ครอบครัว หรือชุมชนจะพึ่งตนเองได้อย่างสมบูรณ์ ครอบครัวนั้นต้องพึ่งตนเองให้ได้ในองค์ประกอบ 6 ด้าน ผลวิจัยพบข้อสังเกต 3 ประการ ที่ผู้ศึกษาค้นพบคือ

1. ความแตกต่างของสถานภาพการพึ่งตนเองของครอบครัว พบว่า ตัวแปร ที่ส่งผลต่อการพึ่งตนเองของครอบครัว มีความแตกต่างกันมากที่สุด ได้แก่ การมีเงิน เหลือเก็บของครอบครัว อาชีพของหัวหน้าครอบครัว และเขตภูมิภาคที่ครอบครัวนั้น อาศัยอยู่
2. ตัวบ่งชี้ความสามารถในการพึ่งตนเองของครอบครัวและชุมชน พบว่า ครอบครัวชนบทมีความสามารถในการพึ่งตนเองทางด้านสังคมและวัฒนธรรมมากที่สุด รองลงมาคือ ความสามารถในการพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ ด้านเทคโนโลยี ด้านจิตใจ ด้านสาธารณสุข และด้านทรัพยากรธรรมชาติ แต่ยังถือว่ามีความสามารถในการพึ่งตนเอง ต่ำกว่าค่าเฉลี่ย ยกเว้น ด้านสาธารณสุขเพียงด้านเดียวเท่านั้น ที่ครอบครัวส่วนใหญ่ มีความสามารถในการพึ่งพาตนเองในระดับสูง

ส่วนตัวบ่งชี้ความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชนพบว่า ชุมชนมีความสามารถในการพึ่งพาตนเองในด้านทรัพยากรธรรมชาติและด้านสังคมเท่านั้น ขณะที่ความสามารถในการพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี ด้านสาธารณสุข ด้านเศรษฐกิจ และด้านจิตใจต่ำกว่าค่าเฉลี่ย โดยเมื่อมีการเปรียบเทียบความสามารถในการพึ่งตนเองของครอบครัวและชุมชนโดยรวม พบว่า ครอบครัวและชุมชนในภาคใต้มีความสามารถในการพึ่งตนเองสูงที่สุด รองลงมาคือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลาง และภาคเหนือตามลำดับ และเมื่อพิจารณาในรายละเอียดแต่ละด้านพบว่า ครอบครัวและชุมชนในภาคใต้มีความสามารถในการพึ่งตนเองที่โดดเด่นด้านเทคโนโลยี และด้านเศรษฐกิจ ในขณะที่ชุมชนและ

ครอบครัวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความสามารถในการพึ่งตนเองที่โดดเด่นในด้านสังคมและวัฒนธรรม ด้านสาธารณสุข และด้านทรัพยากรธรรมชาติ

3. ปัจจัยที่ส่งผลต่อความสามารถในการพึ่งตนเองของครอบครัวและชุมชน พบว่าขึ้นอยู่กับระดับการศึกษา รองลงมาคือ จำนวนผู้พึ่งพิงในครอบครัว/จำนวนผู้ที่ไม่มีรายได้ ขนาดครอบครัว รายได้ต่อปีของหัวหน้าครอบครัว ขนาดที่ดินทำกินของครอบครัว และการได้รับความรู้/ฝึกอบรมด้านเทคโนโลยีของสมาชิกในครอบครัวตามลำดับ

ส่วนปัจจัยที่ส่งผลต่อความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชน โดยภาพรวมขึ้นอยู่กับ ระดับการศึกษา รองลงมา คือจำนวนผู้พึ่งพิงต่อครอบครัว จำนวนกลุ่มกิจกรรม/องค์กรที่ดำเนินการต่อเนื่องในปัจจุบัน และจำนวนผู้ที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน โดยกลุ่มชุมชนที่มีลักษณะดังกล่าวสูงมีแนวโน้มที่จะมีระดับความสามารถในการพึ่งตนเองสูง

เสรี พงศ์พิศ และวิจิต นันทสุวรรณ (2545) ศึกษาเรื่อง *แผนแม่บทชุมชน: ประชาพิสัยและพัฒนา* ผลการศึกษา พบว่า การที่ชุมชนจะสามารถฟื้นฟูความเข้มแข็ง และกำหนดแนวทางการพัฒนาที่สอดคล้องกับศักยภาพของชุมชนตนเองได้จำเป็นต้องมีกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชนตามกระบวนการประชาพิสัยซึ่งประกอบ ด้วย

1. การรู้จักตัวเอง หมายถึง การรู้พื้นฐาน หรือประวัติศาสตร์ของชุมชน รู้ปัญหา รู้สาเหตุของปัญหา รู้ศักยภาพของชุมชน โดยรู้ว่าในชุมชนมีผู้รู้ มีความรู้ ทรัพยากร ผลผลิต และองค์กรชุมชนมีอะไรบ้าง

2. การรู้จักโลกและการเปลี่ยนแปลง หมายถึงการรู้จักปัจจัยภายนอกที่เข้ามากระทบกับวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของตัวเอง รู้โครงสร้างของสังคมเพื่อหาระบบการจัดการที่เหมาะสมนำไปแก้ไขปัญหาของชุมชน เช่นภาคเหนือใช้ระบบ “หมวด” ในการจัดระเบียบและหน้าที่ของคนในชุมชน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือใช้ระบบ “คุ้มบ้าน” จัดระบบการปกครองตนเองในชุมชน ขณะที่ภาคใต้ ใช้ระบบเครือญาติในการติดต่อสัมพันธ์กัน เพราะสภาพภูมิประเทศที่แคบตีบ ผู้คนจึงสัมพันธ์กันไม่เฉพาะในหมู่บ้านเท่านั้น แต่จะรู้จักกันตามสายน้ำ หรือทั้งชุมชนใกล้เคียง รู้คุณค่าของที่มีอยู่เดิม ขณะเดียวกันก็สามารถรับความรู้ใหม่ โดยเลือกรับเอาความรู้ใหม่ที่เป็นประโยชน์มาใช้พัฒนาชุมชนของตัวเอง

สุชาติ เกตยา (2542) ศึกษาเรื่อง การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนในเขตอำเภอ โททะเล จังหวัดพิจิตร เป็นการวิจัยเชิงสำรวจ โดยสุ่มตัวอย่างจากประชากร 11 ตำบล ซึ่งผู้วิจัยได้ตั้งสมมุติฐานไว้ 10 สมมุติ เพื่อศึกษาว่า ตัวแปรแต่ละตัวมีผลต่อการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของชุมชนอย่างไร ผลการศึกษา พบว่าการมีจำนวนที่ดิน มากหรือที่ดินน้อย ไม่ก่อให้เกิดความแตกต่างกันระหว่างครอบครัว ในชุมชนว่า จะเป็นตัวบ่งชี้ให้อีกครอบครัวที่มีที่ดินมากสามารถพึ่งตนเองได้ เพราะถ้าหากครอบครัวที่มีที่ดินน้อย รู้จักการใช้ประโยชน์จากที่ดินอย่างคุ้มค่า ก็สามารถพึ่งตนเองได้ไม่แตกต่างจากครอบครัวที่มีที่ดินมาก เช่นเดียวกับ การได้รับข่าวสารที่แตกต่างกัน และค่านิยมจากศาสนธรรม ก็ไม่ได้เป็นตัวบ่งชี้ว่าชุมชนนั้นจะสามารถพึ่งตนเองได้

โดยตัวแปรที่ส่งผลให้ชุมชนแต่ละแห่งมีความสามารถในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจมากหรือน้อย ขึ้นอยู่กับการเป็นสมาชิกองค์กรในชุมชน ผลวิจัยชิ้นนี้พบว่า กลุ่มที่เป็นสมาชิกองค์กรในชุมชน สามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากกว่า กลุ่มที่ไม่เป็นสมาชิกองค์กรใดในชุมชน

การได้รับการฝึกอบรมที่แตกต่างกัน มีผลต่อการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ ผู้ที่ได้รับการเข้าฝึกอบรมจากหน่วยงานต่าง ๆ สามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากกว่าผู้ที่ไม่ได้รับการฝึกอบรม

ภูมิปัญญาชาวบ้าน ผลวิจัยพบว่า การมีภูมิปัญญาที่แตกต่างกัน มีผลต่อการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของชุมชน โดยชุมชน หรือบุคคลใดมีภูมิปัญญาชาวบ้านมาก ก็จะ สามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากตามไปด้วย ขณะที่กลุ่มที่มีภูมิปัญญาชาวบ้านน้อย หรือมีปานกลาง ความสามารถในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจก็จะน้อยตามไปด้วย

การมีปฏิสัมพันธ์และการติดต่อสื่อสารผลวิจัย พบว่า ชุมชนที่มีการปฏิสัมพันธ์ และการติดต่อสื่อสารสูง สามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากกว่า กลุ่มที่มีปฏิสัมพันธ์ และการติดต่อสื่อสารในระดับ เช่นเดียวกับ การให้ความสำคัญกับบทบาทราชการ ผลการศึกษา พบว่า ชุมชนที่ให้ความสำคัญกับบทบาทราชการสูง สามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้สูงเช่นกัน ขณะที่ชุมชนที่ให้ความสำคัญกับบทบาทราชการต่ำ ความสามารถในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจก็จะต่ำตามไปด้วย

ผู้ศึกษาได้ให้ข้อเสนอแนะว่า รัฐควรสนับสนุนส่งเสริมให้ประชาชน ทำเกษตรผสมผสาน การเกษตรทฤษฎีใหม่ และเกษตรยั่งยืน ตามโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง โดยสนับสนุนเงินทุนและบุคลากรที่มีความรู้ความเข้าใจ เข้าไปอบรมแนะนำ จัดหาที่ดินทำกินให้กับประชาชนที่ยังไร้ที่ดินทำกิน ตลอดจนจัดหาแหล่งน้ำขนาดเล็กสำหรับทำการเกษตร อันจะทำให้ประชาชนสามารถพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจได้

หาแนวทางลดต้นทุนการผลิตของเกษตรกร โดยควบคุมราคาสินค้า ที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยการผลิตสินค้าเกษตร เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ให้มีราคาถูก ขณะเดียวกันราคาสินค้าเกษตรต้องมีราคาที่เหมาะสม เพื่อเกษตรกรจะได้มีแรงจูงใจในการเพิ่มผลผลิต ซึ่งถือเป็นการหันมาเอาใจใส่ภาคการเกษตรของไทย ที่ถูกละเลยมาตลอด 47 ปี ของการพัฒนา

สนับสนุนการสร้างงานให้กับประชาชน รวมทั้งการรวมกลุ่ม เพื่อเป็นการต่อรองกับพ่อค้า และยังทำให้กลุ่มคนในองค์กรช่วยเหลือซึ่งกันและกันด้วย ส่งเสริมให้ประชาชนสามารถพึ่งตนเอง โดยถือเอาเรื่องนี้เป็นวาระแห่งชาติ ที่จะต้องทำให้สำเร็จ

ผู้ศึกษา ยังได้ให้ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไปด้วยว่า ควรนำตัวแปรต่าง ๆ ที่พบไปวิจัยซ้ำในพื้นที่อื่น ๆ เพื่อให้ทราบว่าผลการวิจัยครั้งนี้ ในพื้นที่แห่งหนึ่ง สามารถนำไปตั้งเป็นสมมติฐานในพื้นที่อื่นได้หรือไม่ และเพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษา ควรนำปัจจัยอื่น ๆ นอกเหนือจากที่พบในงานวิจัยนี้เข้ามาศึกษาด้วย

ประจักษ์ ผลเรือง (2545) ศึกษาเรื่อง การเสริมสร้างวัฒนธรรมความเป็นอยู่อย่างพอเพียงของชุมชนชนบทอีสาน: กลยุทธ์นักวิจัยปฏิบัติการท้องถิ่นบ้านคำโคนสว่าง ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา กระบวนการเชิงกลยุทธ์ และกำหนดรูปแบบการสร้างวัฒนธรรมความเป็นอยู่อย่างพอเพียงของชุมชนชนบทอีสานที่เหมาะสมและปฏิบัติได้ โดยใช้รูปแบบการวิจัยแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research--PAR) โดยเลือกชุมชนบ้านคำโคนสว่าง กิ่งอำเภอเฝ้าไร่ จ. หนองคาย เป็นพื้นที่ในการศึกษา

การวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในครั้งนี้ประกอบด้วย ทีมนักวิจัยปฏิบัติการท้องถิ่น จำนวน 45 คน และหน่วยปฏิบัติการเสริมสร้างจำนวน 200 ครัวเรือน โดยผู้วิจัยทำหน้าที่เป็นผู้ส่งเสริมกระบวนการวิจัยและพัฒนา

ผลการศึกษาพบว่า การใช้กระบวนการแก้ไขปัญหามาตามหลักอริยสัจ 4 และวิธีการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมใน 3 ขั้นตอนนั้น สามารถนำไปใช้ในการดำเนินการเสริมสร้างวัฒนธรรมความเป็นอยู่อย่างพอเพียงของชุมชนที่ศึกษาได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ

1. ชั้นเตรียมชุมชน พบว่าได้รับความพร้อม ความร่วมมือของชุมชนเป็นอย่างดี และได้นักวิจัยเชิงปฏิบัติการท้องถิ่นครบตามจำนวนรวม 46 คน

2. ชั้นปฏิบัติการวิจัย มีนักวิจัยปฏิบัติการท้องถิ่นร่วมเป็นทีมในโครงการ 45 คน และสามารถดำเนินการตามกระบวนการวิจัยได้อย่างมีประสิทธิภาพ และค้นพบความจริงของปัญหาในชุมชนได้ 2 ประการ คือ ปัญหาที่แท้จริง (ทุกข์) ของชุมชนคือ สภาพความเป็นอยู่อย่างขาดดุล มูลเหตุแห่งปัญหา (สมุทัย) คือ การมองข้ามภูมิปัญญาไทย การใช้จ่ายฟุ่มเฟือย ขาดนิสัยการออม เน้นรูปวัตถุมากกว่าจิตใจ

3. ชั้นปฏิบัติการพัฒนา พบว่า กลุ่มนักวิจัยปฏิบัติการฯ ร่วมกับตัวแทนกลุ่มต่าง ๆ และผู้นำชุมชน สามารถกำหนดวิสัยทัศน์ชุมชน (นิโรธ) ได้ นั่นคือ “การมีสภาพความเป็นอยู่อย่างพอเพียงและเกินดุล” และค้นพบกลยุทธ์ทางเลือกอันเป็นแนวทางแก้ปัญห (มรรค) ภาวะการขาดดุลได้ 3 กลยุทธ์หลัก ได้แก่ กลยุทธ์การพึ่งตนเอง 4 แนวทาง กลยุทธ์การพึ่งพิงอิงกัน 3 แนวทาง และกลยุทธ์การพึ่งพิง 5 แนวทาง รวมทั้งสามารถกำหนดกิจกรรมที่เหมาะสมและมีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติภายใต้กลยุทธ์ต่าง ๆ โดยมีกลุ่มครัวเรือนเข้าร่วมปฏิบัติการพัฒนาในฐานะหน่วยปฏิบัติการเสริมสร้าง 50 กลุ่ม 200 ครัวเรือน โดยผลที่ได้รับคือ สามารถนำกิจกรรมตามกลยุทธ์ไปปฏิบัติจนบรรลุได้จริง

4. สิ่งที่ได้เรียนรู้จากการวิจัยในครั้งนี้ก็คือ รูปแบบและวิธีการเสริมสร้างวัฒนธรรมความเป็นอยู่อย่างพอเพียงควรมีองค์ประกอบสำคัญดังนี้ (1) นักวิจัยปฏิบัติการท้องถิ่นในจำนวนที่เหมาะสมคือร้อยละ 5 ของประชากร หรือร้อยละ 20 ของครัวเรือนทั้งหมด (2) ผู้ที่ส่งเสริมกระบวนการวิจัยและพัฒนา ไม่จำกัดจำนวน แต่ควรเป็นผู้มีความรู้ ทักษะ ประสบการณ์หลากหลายในเชิงวิจัยและพัฒนาตามแนววัฒนธรรมชุมชนเป็นพื้นฐาน (3) หน่วยปฏิบัติการเสริมสร้าง คือ ครัวเรือนในชุมชน ไม่จำกัดจำนวน แต่เน้นที่ความสมัครใจที่จะเข้าร่วมในทุกกระบวนการอย่างต่อเนื่อง (4) เป้าหมายการเสริมสร้าง ได้แก่ ปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต 5 ปัจจัยหลัก คือ

อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่น ๆ

(5) สมการความพอเพียง คือ สิ่งที่มีอยู่จริง เท่ากับ สิ่งที่ต้องการ หรือความมีอยู่จริง เท่ากับ ความอยากได้ (6) วิธีการเสริมสร้าง มี 7 ขั้นตอนการปฏิบัติ ซึ่งต้องดำเนิน ไปอย่างต่อเนื่องจนกว่าบรรลุวิสัยทัศน์ที่กำหนดไว้ และจากการประเมินผลการนำแผน ไปปฏิบัติในช่วง 6 เดือนแรก พบว่ามีครัวเรือนสามารถปรับสภาพจากภาวะขาดดุล จากระดับ 2 เป็นระดับ 1 หรือเข้าสู่ภาวะสมดุล หรือความพอเพียงมากขึ้นในภาพรวม

สำนักงานพัฒนาขีดความสามารถในการแข่งขันทางธุรกิจ (2547) ศึกษาเรื่อง การประเมินการพัฒนาศักยภาพและคุณภาพชีวิตเกษตรกรของการพัฒนาการเกษตรแบบ ยั่งยืน ซึ่งได้ศึกษาเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหลังจากที่เกษตรกรเปลี่ยนมาทำ เกษตรแบบยั่งยืน ทั้งในด้านระบบการผลิต ต้นทุน รายได้ แนวคิด ปัจจัยที่มีผลต่อ ความสำเร็จ จุดอ่อน จุดแข็งในการทำเกษตรแบบยั่งยืน โดยผู้วิจัยได้สำรวจเกษตรกร ในพื้นที่ 12 จังหวัด กระจายทั้ง 4 ภาคของประเทศ ได้ข้อสรุป ดังนี้

1. หัวหน้าครัวเรือนที่ทำอาชีพเกษตรแบบยั่งยืนมีอายุเฉลี่ยค่อนข้างสูง และมีการศึกษาน้อย โดยหัวหน้าครัวเรือนส่วนใหญ่มีอายุเฉลี่ย 48.71 ปี จบการศึกษา ในระดับประถม ขนาดสมาชิกครัวเรือนมี 3-6 คน แต่ใช้แรงงานทำการเกษตรเพียง 1-2 คน เกษตรกรส่วนใหญ่เคยได้รับการอบรมดูงานจากหน่วยงานของรัฐ หรือขององค์กร- พัฒนาเอกชน ขนาดพื้นที่ถือครองทางการเกษตรส่วนใหญ่ไม่เกิน 20 ไร่ต่อครัวเรือน เกือบครึ่งมีโฉนด หรือ นส. 3 รองลงมาคือ สปก. เกษตรกรส่วนใหญ่มีประสบการณ์ ทางทำการเกษตรมากกว่า 10 ปี มีหนี้สินโดยเฉลี่ยประมาณ 98,000 บาทต่อครัวเรือน แหล่งเงินกู้ที่สำคัญ คือ ธ.ก.ส. ธนาคาร และกองทุนหมู่บ้าน

2. เกษตรกรกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ทำการเกษตรแบบผสมผสาน รองลงมาทำ เกษตรอินทรีย์ เกษตรปลอดสารพิษ วนเกษตร และเกษตรทฤษฎีใหม่ โดยสาเหตุหลักที่ ตัดสินใจปรับระบบการผลิตมาสู่เกษตรแบบยั่งยืน เกิดจากการเห็นคุณประโยชน์ของ การทำเกษตรแบบยั่งยืน ที่สามารถลดต้นทุน เพิ่มรายได้ และปลอดสารเคมี เกษตรกร กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ เชื่อว่า ตนเองมีความพร้อมในการทำเกษตรแบบยั่งยืน โดยความตั้งใจจริงของตนเองและครอบครัวเป็นปัจจัยหนุนที่สำคัญที่สุด

3. การปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรแบบยั่งยืน มีแนวโน้มว่าเกษตรกรจะมีการผลิตสินค้าเกษตรที่หลากหลายมากขึ้นกว่าเดิม โดยมีการปลูกพืชหลักร่วมกับกิจกรรมอื่น ๆ เมื่อพิจารณาถึงรายได้และต้นทุนการผลิตของครัวเรือนเกษตรกรเปรียบเทียบก่อนและหลังการเปลี่ยนแปลงมาทำเกษตรแบบยั่งยืน พบว่า ในภาพรวมรายได้เกษตรกรเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 25 ในขณะที่ต้นทุนการผลิตเฉลี่ยลดลงประมาณร้อยละ 15 และมีรายได้สุทธิต่อครัวเรือนเพิ่มขึ้น สำหรับผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ปัจจัยการผลิตของเกษตรกร ที่เปลี่ยนมาทำการเกษตรแบบยั่งยืน พบว่า ด้านการใช้แรงงาน ไม่แตกต่างกัน ยกเว้นจำนวนชั่วโมง ที่แตกต่างจากการเกษตรแบบพืชเชิงเดี่ยว เพราะเกษตรแบบยั่งยืนมีกิจกรรมการเกษตรที่เพิ่มขึ้น เวลาบางส่วนใช้ในการศึกษาเรียนรู้ และทำความเข้าใจกับแนวทางการทำเกษตรแบบยั่งยืน รวมทั้งการอบรมเพื่อเปลี่ยนการใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชมาเป็นปุ๋ยและสารชีวภาพกำจัดศัตรูพืช

ส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหาร พบว่า ค่าใช้จ่ายของเกษตรกรที่ทำการเกษตรแบบยั่งยืนลดลง รวมทั้งค่าอาหารต่อครัวเรือนต่อปีลดลงประมาณร้อยละ 30 และเมื่อพิจารณาโอกาสที่เข้าถึงแหล่งทุน พบว่า สามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนมากขึ้น และความสามารถในการชำระหนี้สินก็เพิ่มมากขึ้นเช่นกัน ผลพลอยได้จากการทำเกษตรแบบยั่งยืนพบว่า สภาพแวดล้อมของชุมชน สภาพชุมชนมีความเข้มแข็งมากขึ้น

4. เกษตรกรที่ทำการเกษตรแบบยั่งยืน ส่วนใหญ่พอใจในความสำเร็จของการทำการเกษตรยั่งยืนของตนเองมาก สำหรับบทบาทของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง พวกเขาเห็นว่าการสนับสนุนจากภาครัฐ ที่ผ่านมายังไม่เหมาะสมเท่าที่ควร เพราะไม่ดำเนินการจริงจังไม่ทั่วถึง และยังไม่ครอบคลุมตลอดสายของการสร้างมูลค่า (value chain)

5. เกษตรกรที่ไม่ได้ทำการเกษตรแบบยั่งยืน มีการทำกิจกรรมการเกษตรที่หลากหลายน้อยกว่า และมีรายได้สุทธิต่อครัวเรือนต่ำกว่าเกษตรกรที่ทำเกษตรยั่งยืน แต่ผู้วิจัย ยังไม่ยืนยันแน่ชัดว่า รายได้เปรียบเทียบอาจยังไม่สามารถนำไปเป็นข้อสรุปได้ชัดเจน

ส่วนผลงานในต่างประเทศส่วนใหญ่มักมาจากประเทศกำลังพัฒนา โดยเฉพาะทวีปแอฟริกา ซึ่งมีประสบการณ์การเรียนรู้และความล้มเหลวในการพัฒนาเศรษฐกิจตามแนวทางการสร้างความทันสมัยคล้ายคลึงกับประเทศไทย แม้ว่าจะมีความแตกต่าง

ทางด้านวัฒนธรรม แต่ก็มีแนวคิดในการพึ่งตนเองคล้ายคลึงกัน รวมทั้งต้องการเสริมศักยภาพของคนในท้องถิ่นให้มีส่วนร่วมในการพัฒนามากขึ้นเช่นกัน

Binns and Nel (1999) ได้ศึกษา “Beyond the Development Impasse: The Role of Local Economic Development and Community Self-reliance in Rural South Africa” ศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชนในเมือง Mpopu เขต Ciskei Homeland ฝั่งตะวันออกของประเทศแอฟริกาใต้ เนื่องจากผลของความล้มเหลวของนโยบายทดแทนการนำเข้าและยุทธศาสตร์การพัฒนาตามแนวคิดตะวันตก ได้ส่งผลให้เกิดปัญหาความยากจน และการไม่สามารถตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของคนในพื้นที่ได้ สิ่งนี้จึงนำไปสู่แนวคิดของการพึ่งตนเอง และการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน (Local Economic Development--LED) เกิดขึ้นเพื่อเสริมสร้างอำนาจ (empowerment) ให้แก่ชุมชนเพื่อให้มีบทบาทในการริเริ่มสร้างผลผลิต เพื่อตอบสนองความต้องการของตนเอง โดยการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นเป็นหลัก

นักวิชาการทั้งสองได้ศึกษา 3 โครงการหลักที่ได้รับการริเริ่มจากคนในท้องถิ่น ได้แก่ โครงการพัฒนาชุมชน Philani เพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารและการท่องเที่ยว โครงการเพื่อความอยู่รอดของกลุ่มสตรี ที่ร่วมมือกันปลูกผักเพื่อแบ่งปันกันในชุมชน และโครงการสหกรณ์การเกษตร Hertzog ที่มุ่งสร้างความร่วมมือกันในการทำการเกษตร ปรับปรุงระบบชลประทาน และพัฒนาคุณภาพชีวิตของเกษตรกร

จากการศึกษา พบว่า การปรับใช้แนวคิดการพึ่งตนเองของชุมชน ได้ก่อให้เกิดความภูมิใจ ความเชื่อมั่นแก่สมาชิกในชุมชน ผลของการพัฒนาแสดงให้เห็นถึงความสามารถในการกำหนดปัญหา แนวทางปฏิบัติ และแนวทางการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน

นอกจากนี้การได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานหรือองค์กรภายนอก มีส่วนสำคัญในการแก้ไขปัญหา หรือจุดอ่อนของชุมชน โดยเฉพาะภาครัฐควรมีบทบาทเป็นฝ่ายส่งเสริมมากกว่าควบคุม ให้คำปรึกษา หรือสิ่งจูงใจตามความเหมาะสม

ความสำเร็จของโครงการพึ่งตนเองดังกล่าว แสดงให้เห็นถึง แนวคิดการพัฒนาจากเบื้องล่าง (development from bottom) หรือการพัฒนาที่มาจากฐานรากของชุมชน การให้ความสำคัญของภูมิปัญญาและทักษะความสามารถของคนในท้องถิ่น การใช้

ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นแบบยั่งยืน การมีผู้นำที่มาจากกระบวนการแบบ-
ประชาธิปไตย และมีความโปร่งใสในทุกกิจกรรม และที่สำคัญก็คือ ความรู้สึกเป็น
เจ้าของร่วมกัน ซึ่งได้รับการเสริมแรงให้เข้มแข็งขึ้นจากกระบวนการพัฒนา

Fonchingong and Fonjong (2002) ได้ศึกษา “The Concept of Self-reliance in
Community Development Initiatives in the Camaroon Grass Fields” และวิเคราะห์
วิวัฒนาการของกิจกรรมชุมชนในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเองในเขต Grassland
ในประเทศคาเมรูน รวมทั้งค้นหาศักยภาพของชุมชนในการสร้างความมั่นคงในชีวิต
ร่วมกันด้วยแนวคิด การพึ่งตนเอง หลังจากที่ชุมชนดังกล่าวได้รับผลกระทบจากการปรับ
โครงสร้างเศรษฐกิจของประเทศในช่วงปีทศวรรษที่ 80

นักวิชาการทั้งสองได้ให้ความหมายของการพึ่งพาตนเอง (self reliance) หมายถึง
การช่วยเหลือตนเอง การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมทั้งการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น
โดยการพัฒนาท้องถิ่นและการปรับปรุงเงื่อนไขต่าง ๆ ต้องได้รับการริเริ่มจากคน
ในท้องถิ่น และใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ของตนเองเป็นสำคัญ

จากการศึกษา พบว่า การมีส่วนร่วมของชุมชนคือปัจจัยสำคัญในความสำเร็จของ
การพึ่งตนเองในพื้นที่ศึกษา โดยเฉพาะการมีองค์กรการจัดการที่มีผู้ที่เกี่ยวข้องจาก
หลายกลุ่ม เป็นตัวขับเคลื่อนที่สำคัญในการทำให้โครงการต่าง ๆ ตามแนวคิดของชุมชน
ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากเกิดการสื่อสารและไหลเวียนของข้อมูลเป็นไปอย่าง
มีประสิทธิภาพ โปร่งใส และได้รับการสนับสนุนจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง

การเกิดกลุ่มอาสาสมัครและการเสียสละของคนในชุมชนรูปแบบต่าง ๆ ได้ช่วย
อุดช่องว่างที่เกิดจากความล้มเหลวในการจัดการของภาครัฐ หรือไม่ได้รับความสนใจ
จากภาคเอกชน อาทิเช่น การร่วมมือบริจาคสิ่งของ การให้บริการสาธารณะ ฯลฯ เป็นต้น
นอกจากนี้ผู้หญิง ยังมีบทบาทสำคัญในการบริหารโครงการย่อย ๆ ให้ประสบผลสำเร็จ

ดังนั้นการส่งเสริมแนวคิดการพึ่งพาตนเอง และการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น
ควรมุ่งเน้นการใช้ภูมิปัญญา ทักษะและเทคโนโลยีของคนในท้องถิ่นเป็นหลัก
ขณะเดียวกันจะต้องได้รับการสนับสนุนจากผู้นำภายนอกชุมชน การสร้างรูปแบบ
ความร่วมมือจากโครงสร้างแบบดั้งเดิม และส่งเสริมเครือข่ายความชุมชนควบคู่กันไป
รวมทั้งส่งเสริมบทบาทผู้หญิงในการพัฒนา

แนวคิดในการศึกษา

จากการศึกษาผลงานในอดีตที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดในการพึ่งตนเอง (self-reliance) ได้ช่วยให้ความเข้าใจที่ถูกต้องตรงกันเกี่ยวกับความเป็นมาของแนวคิดนี้ ซึ่งมีความเก่าแก่ มีมาตั้งแต่ยุคโบราณกาล และเกิดขึ้นมาตั้งแต่มนุษย์รู้จักการเพาะปลูก เพราะสิ่งแรกที่จะทำให้เผ่าพันธุ์มนุษย์อยู่รอดได้คือการพึ่งตนเอง แม้ในระยะต่อมาความสำคัญในการพึ่งตนเอง จะลดลง แต่ก็กลับมีความสำคัญอีกครั้งท่ามกลางกระแสการพัฒนาในปัจจุบัน โดยจากการทบทวนวรรณกรรมสามารถนำมากำหนดเป็นกรอบความคิดเพื่อใช้เป็น แนวทางการศึกษาได้ ดังนี้

ศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชน

การศึกษาศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชนในการศึกษานี้ได้ประยุกต์ใช้คำนิยาม ตามผลงานของ สัตยญา สัตยญาวิวัฒน์ (2544) ซึ่งประกอบด้วย 5 มิติ ได้แก่การพึ่งตนเอง ทางเทคโนโลยี ทางเศรษฐกิจ ทางทรัพยากร ทางจิตใจ และทางสังคม ผนวกกับผลงาน ของ วรณี แกมเกตุ (2545) ที่ได้เพิ่มเติมอีก 1 มิติ คือ การพึ่งตนเองทางสาธารณสุข เป็นฐานในการวิเคราะห์ศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชน ดังนั้นการพึ่งตนเองของชุมชน ในการศึกษานี้จึง หมายถึงความสามารถของชุมชนในการพึ่งพาตนเองได้ในมิติต่าง ๆ ตามตัวแบบ THERMS ดังต่อไปนี้

1. การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี (T) หมายถึง การที่ชุมชนสามารถรักษาความ สมดุลระหว่างเทคโนโลยีหรือองค์ความรู้ชาวบ้านกับเทคโนโลยีหรือความรู้สมัยใหม่ได้ ซึ่งเทคโนโลยีหมายถึง เครื่องมือ ความรู้ความชำนาญ การจัดการ ภาวะผู้นำ ฯลฯ (สัตยญา สัตยญาวิวัฒน์, 2544, หน้า 18)

2. การพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข (H) หมายถึง การที่ชุมชนสามารถมีความรู้ ความสามารถพื้นฐานในการดูแลสุขภาพและการรักษาโรคภัยไข้เจ็บเบื้องต้นได้ (วรณี แกมเกตุ, 2545)

3. การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ (E) หมายถึง การที่ชุมชนมีความสมดุลระหว่าง รายได้กับรายจ่าย พออยู่พอกิน ไม่มีหนี้สินที่ไม่อาจชดใช้คืน หรือหนี้เสีย

4. การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ (R) หมายถึง การที่ชุมชนสามารถรักษาความสมดุลของทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกใช้ไปและการทดแทน การรักษาทรัพยากรที่จำเป็นในการดำรงชีวิตไว้ได้ ดำรงรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ สามารถจัดสรรทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับความต้องการของท้องถิ่น

5. การพึ่งตนเองด้านจิตใจ (M) หมายถึง การที่ชุมชนมีความมั่นคงทางจิตใจ มีพลัง สามารถต่อสู้กับความยากลำบาก มีจิตสำนึกของการพึ่งตนเอง ไม่อ่อนไหวไปกับกระแสหรือปัญหาต่าง ๆ ที่เข้ามามีผลกระทบต่อชุมชน

6. การพึ่งตนเองด้านสังคม (S) หมายถึง การที่ชุมชนมีกลุ่ม ครอบครัว องค์กรที่เข้มแข็ง รวมทั้งวัฒนธรรมที่คนในชุมชนให้การยอมรับและปฏิบัติตาม

(สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2544, หน้า 18)

การพึ่งตนเองของชุมชนในแต่ละมิติข้างต้นล้วนมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน กล่าว คือ การที่ชุมชนมีความพออยู่พอกิน ไม่มีหนี้สิน เป็นเพราะชุมชนมีภูมิคุ้มกันทางจิตใจและสังคมที่เข้มแข็ง สามารถเป็นเกราะคุ้มกันไม่ให้คนในชุมชนอ่อนไหวไปกับกระแสบริโภคนิยม หรือการมีชุมชน หรือวัฒนธรรมที่เข้มแข็ง ยังได้ช่วยให้เกิดการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ อาทิ การอนุรักษ์ป่าชุมชน ซึ่งอาจส่งผลให้คนในชุมชนสามารถลดรายจ่ายเกี่ยวกับอาหาร และเกิดการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้อีกทางหนึ่ง หรืออาจกล่าว ได้ว่า “ยิ่งชุมชนใดสามารถพึ่งพาตนเองทางเทคโนโลยีได้มากเพียงใด ชุมชนนั้นก็ยิ่งสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากเพียงนั้น” หรือยิ่งชุมชนใดสามารถพึ่งพาตนเองทางด้านทรัพยากรได้มากเพียงใด ชุมชนนั้นก็ยิ่งพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากเพียงนั้น” (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2544, หน้า 21)

ผลการวิจัยของ วรณี แกมเกตุ (2545) พบว่า ชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความสามารถในการพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข ด้านทรัพยากรธรรมชาติ และด้านสังคม ศิลปวัฒนธรรมสูงกว่าภาคอื่น ๆ ขณะที่ภาคใต้มีความสามารถในการพึ่งตนเองทางเทคโนโลยี และทางเศรษฐกิจสูงสุด

มิตินี้มีผลต่อศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชน

จากการทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องได้ค้นพบในเบื้องต้นเกี่ยวกับมิติต่าง ๆ ที่มีบทบาทสำคัญต่อการเพิ่มศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชน ซึ่งจะได้รับ การนำมาวิเคราะห์ในการศึกษานี้ดังนี้

1. ประวัติศาสตร์และลักษณะทั่วไปของประชากรในชุมชน จากผลการวิจัยพบว่า ลักษณะอาชีพของผู้ครัวเรือน ระดับการศึกษา ภูมิฐานะของผู้นำครอบครัว จำนวนผู้พึ่งพิงในครอบครัว มีบทบาทสำคัญในการอธิบายความสามารถการพึ่งตนเองของครัวเรือนและชุมชน (วรรณิ์ แกมเกตุ, 2545, หน้า 435-437) เนื่องจากการที่ผู้นำครัวเรือนมีอาชีพที่มั่นคง อาทิ รับราชการ หรือค้าขาย และการศึกษาทำให้มีศักยภาพในการหารายได้ และพึ่งพาตนเองในทางเศรษฐกิจได้สูงกว่าอาชีพอื่น ส่วนขนาดครอบครัวที่ใหญ่ และมีผู้ที่ต้องเลี้ยงดูพึ่งพาเป็นจำนวนมาก ย่อมเป็นอุปสรรคในการพัฒนาศักยภาพในการพึ่งตนเอง เนื่องจากมีภาระที่ต้องรับผิดชอบมากกว่าปกติ ทำให้โอกาสที่จะนำไปสู่การออม หรือการลงทุนเพื่ออนาคตเป็นไปได้ยาก การได้รับการฝึกอบรมของคนในชุมชนสามารถก่อให้เกิดการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากกว่าชุมชนอื่น (สุชาติ เกตยา, 2542, หน้า 14) นอกจากนี้จากการทบทวนวรรณกรรม พบว่า ชุมชนที่มีศักยภาพของการพึ่งตนเองมักมีประวัติศาสตร์ในการต่อสู้กับปัญหา หรือมีการเรียนรู้จากความล้มเหลวจากการพัฒนาประเทศตามแนวคิดการสร้างความทันสมัยในอดีต หรือตามนโยบายการพัฒนาของรัฐ สิ่งนี้ได้ส่งผลให้ชุมชนมีการเรียนรู้ และแสวงหาทางเลือกในการพัฒนาใหม่ เพื่อตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนอย่างแท้จริง อาทิ ชุมชนไม้เรียง ฯลฯ การที่แนวคิดการพึ่งตนเองถือว่าเป็นทางเลือกของหนึ่งในการพัฒนาของชุมชนเหล่านี้ ดังนั้นประวัติศาสตร์และการพัฒนาการของชุมชนจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ได้รับการนำมาร่วมศึกษาและวิเคราะห์ในการศึกษานี้ด้วย

2. ลักษณะทุนทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน ปัจจุบันได้มีการยอมรับอย่างกว้างขวางว่าทุนทางสังคมมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาประเทศ โดยนักวิชาการผู้บุกเบิกคนสำคัญได้แก่ Putnam (อ้างถึงใน วรรณิ์ แกมเกตุ, 2545, หน้า 438) ที่ค้นพบว่าทุนทางสังคมมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาประชาธิปไตยในประเทศอิตาลี และเป็นตัวแบบสำคัญในการอธิบายการพัฒนาทางการเมืองในประเทศอื่น ๆ โดยเฉพาะในทวีป-

ยุโรปตามมา นอกจากนี้ยังมีการนำแนวคิดทุนทางสังคมไปใช้ในการอธิบายพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมด้วย จนแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมได้รับการนำไปใช้เป็นยุทธศาสตร์การพัฒนาของธนาคารโลกในประเทศกำลังพัฒนาต่าง ๆ รวมทั้งประเทศไทย

อย่างไรก็ตามความหมายของทุนทางสังคมของตะวันตก มีความแตกต่างจากทุนทางสังคมของประเทศไทย กล่าวคือ ทุนทางสังคมทางตะวันตกมุ่งเน้นความไว้วางใจ การช่วยเหลือเกื้อกูล การรวมกลุ่มเป็นอาสาสมัคร หรือชมรมต่าง ๆ ขณะที่ของไทยได้มุ่งเน้นที่วัฒนธรรมค่านิยม จิตสำนึกเป็นสำคัญ ซึ่งนำไปสู่ความไว้วางใจกัน การช่วยเหลือกัน การเสียสละเพื่อส่วนรวม การมีส่วนร่วมในกลุ่มต่าง ๆ ในการศึกษานี้ จึงรวมทั้งทุนทางสังคมและวัฒนธรรมอยู่ในกลุ่มเดียวกัน

จากแนวคิดของวัฒนธรรมชุมชนแสดงให้เห็นว่า ค่านิยม ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนไทยในอดีตเป็นทุนทางสังคมและวัฒนธรรม ที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน อาทิ ค่านิยมในการแบ่งปันกัน การลงแขก การไม่เอาर्डเอาเปรียบ ฯลฯ ระบบความสัมพันธ์ที่นับเป็นทุนทางสังคม จะต้องสะท้อนจิตสำนึกร่วมของคนที่เข้ามาสัมพันธ์กัน ซึ่งอาจแสดงออกมาในรูปการร่วมทุกข์ร่วมสุข ความสามัคคีปรองดอง การแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรม หรืออาจปรากฏในรูป กลุ่ม สหกรณ์ สมาคม องค์กร แต่ถ้หากการร่วมกลุ่มกัน เพื่อมุ่งแต่ผลประโยชน์ส่วนตัวทะเลาะเบาะแว้งกันต่างคนต่างอยู่ เกี่ยงกันรับผิดชอบ ก็ไม่ถือว่าเป็นทุนทางสังคม เพราะหลายองค์กรจัดตั้งในลักษณะอย่างนี้มักไม่นำไปสู่ความเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง

การค้นพบในเชิงประจักษ์แสดงให้เห็นว่า ชุมชนใดที่มีการจัดองค์กรภายในหมู่บ้านที่มีลักษณะเป็นการกระจายอำนาจที่เอื้อต่อการพัฒนาแนวคิดแบบประชาธิปไตย และเอื้อต่อการเกิดผู้นำโดยธรรมชาติ มีจำนวนกลุ่มกิจกรรมในการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง ย่อมทำให้ชุมชนนั้นมีความสามารถในการพึ่งพาตนเองสูงกว่าชุมชนอื่น (วรรณิ์ แกมเกตุ, 2545, หน้า 435-438; สุชาติ เกตยา, 2542, หน้า 43) นอกจากนี้หากชุมชนมีความสัมพันธ์ที่ดี มีการติดต่อสื่อสารระหว่างกันสูง ย่อมทำให้ชุมชนมีความสามารถในการพึ่งพาตนเองสูงไปด้วย โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจ (สุชาติ เกตยา, 2542, หน้า 43) ดังนั้น หากชุมชนมีการค้นพบทุนทางสังคม และวัฒนธรรมที่ดีของตนเอง หรือฟื้นฟูนำกลับมาปฏิบัติใหม่ ย่อมสามารถทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการพึ่งพาตนเองได้สูงขึ้น

3. ทูทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน จากการดำรงชีวิตของชุมชนชนบทไม่อาจแยกออกจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติได้ วัฒนธรรมและวิถีชีวิตของชุมชนส่วนใหญ่เกิดจากการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ พิธีกรรมต่าง ๆ นอกจากจะก่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางธรรมชาติให้ยั่งยืนแล้ว ยังมีส่วนส่งเสริมทางสังคมให้เกิดขึ้นในชุมชนด้วย ทูทางธรรมชาติจึงเป็นพื้นฐานสำคัญในการดำรงชีวิต และผลิตปัจจัยสี่ของชุมชน นอกจากนี้แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนยังแสดงให้เห็นว่า แนวทางการพัฒนาที่มุ่งเน้นการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืนจะช่วยให้การพัฒนามีความยั่งยืนมากกว่าการมุ่งเน้นเศรษฐกิจและความเจริญทางวัตถุอย่างเดียว ฉะนั้นการสืบค้นทุนชุมชนเพื่อให้เข้าถึงศักยภาพของชุมชน จึงต้องให้ความสำคัญกับ “ทุนธรรมชาติ” เนื่องจากมีเชื่อมโยงกับระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์ของชุมชน และหาทางทำนุบำรุงรักษา รวมทั้งพิทักษ์สิทธิของชุมชนที่มีต่อทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อให้ชุมชนมีทุนธรรมชาติที่เข้มแข็ง อันจะนำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน

จากข้อมูลเชิงประจักษ์แสดงให้เห็นว่า ทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยสำคัญที่เอื้อต่อการพัฒนาความสามารถในการพึ่งตนเอง อาทิ ที่ดิน แหล่งน้ำ ป่าไม้ (วรรณิแกมเกตุ, 2545, หน้า 437-438) ดังนั้นการที่ชุมชนใดยังคงรักษาสภาพทรัพยากรธรรมชาติไว้ได้เป็นอย่างดี และมีการจัดการที่เหมาะสมย่อมเป็นชุมชนที่มีศักยภาพในการพึ่งตนเองสูงกว่าชุมชนอื่น อย่างไรก็ตามปริมาณของทรัพยากรอาจไม่มีผลต่อการพึ่งพาตนเองมากนักโดยเฉพาะทางเศรษฐกิจ แต่ขึ้นอยู่กับความสามารถในการใช้ประโยชน์ในที่ดินมากกว่า (สุชาติ เกตยา, 2542, หน้า 44) ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ควรมีการจัดการที่มีประสิทธิภาพและเหมาะสมด้วย

4. ทุนมนุษย์ หมายถึง ปัจเจกบุคคลที่มีจิตสำนึกแห่งการพึ่งตนเอง เสียสละ และมีภูมิปัญญาที่สามารถเป็นประโยชน์ต่อบุคคลอื่นในชุมชน บุคคลดังกล่าวอาจมีบทบาทเป็นผู้นำ หรือผู้มีความรู้ และยังรวมถึงลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจของบุคคลในชุมชนด้วย ดังนั้นการที่ชุมชนจะมีศักยภาพในการพึ่งตนเองสูงหรือมีความเข้มแข็งได้นั้นควรมีทุนทรัพยากรมนุษย์ที่มีลักษณะสำคัญเหล่านี้ได้แก่

4.1 การมีผู้นำชุมชนที่มีคุณภาพและมีการบริหารแบบประชาธิปไตย มีความเสียสละที่จะทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม ดังเช่น เห็นว่า ผู้นำชุมชนต้องมีจิตสำนึก และสามารถสร้างการมีส่วนร่วมที่หลากหลาย มีการทำงานร่วมกันกับผู้อื่น (อคิน ระพีพัฒน์ และบัณฑิต อ่อนคำ, 2544, หน้า 165) การมีผู้นำการพัฒนาที่ดีมีคุณภาพ จะต้อง มีคุณลักษณะผู้นำทางความคิดในการกระตุ้นให้ชาวบ้านร่วมคิดร่วมพัฒนาหมู่บ้าน มีความสามารถในการบริหารจัดการหมู่บ้าน ใจกว้างยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น มีวิสัยทัศน์ มีความโปร่งใส เสียสละ มีความคล่องตัวในการติดต่อประสานงานและการประกอบอาชีพ มีความคล่องตัวทางเศรษฐกิจ และมีความสามารถในการพึ่งตนเอง รอบด้าน สามารถระดมการมีส่วนร่วมของชาวบ้าน (วรรณิ แกมเกตุ, 2545, หน้า 438)

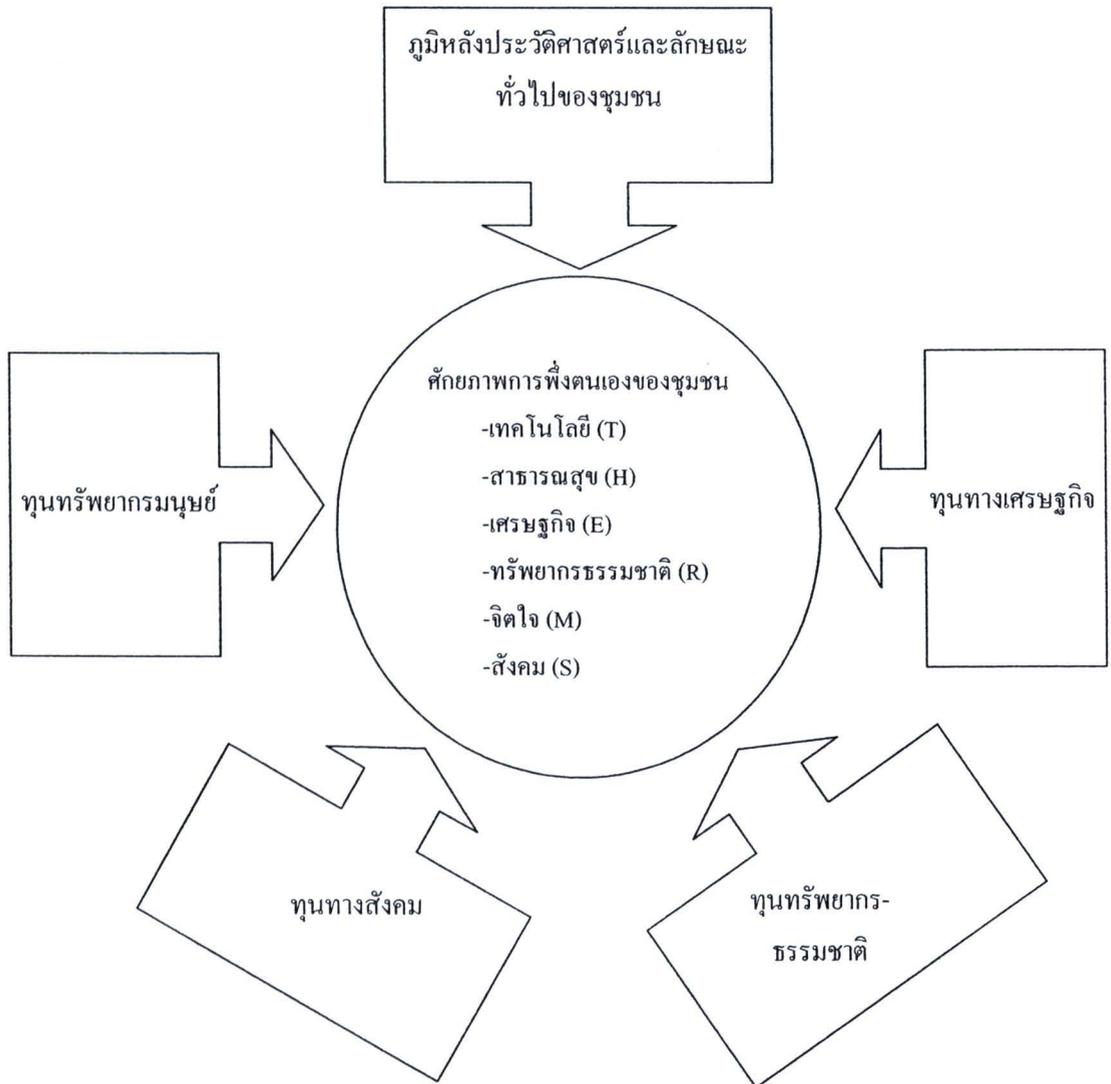
4.2 การมีผู้รู้หรือปราชญ์ชาวบ้านในชุมชน จะทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเอง ได้ด้วยระบบภูมิปัญญาที่มีรากฐานอยู่ในชุมชนได้เอง การฟื้นฟูภูมิปัญญาดั้งเดิมและมีคุณค่าสามารถทำได้ง่าย เนื่องจากมีผู้รู้อยู่ในชุมชน และหากมีการบูรณาการกับความรู้ ภายนอกที่มีความเหมาะสม ย่อมทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้สูงกว่าชุมชนอื่น ดังที่ ข้อมูลเชิงประจักษ์ พบว่า การที่ชุมชนมีปราชญ์ชาวบ้าน หรือภูมิปัญญาชาวบ้านอยู่มาก จะมีความสามารถในการพึ่งพาตนเองสูงกว่าชุมชนอื่น (วรรณิ แกมเกตุ, 2545, หน้า 435; สุชาติ เกตยา, 2542, หน้า 45)

4.3 ค่านิยมและจิตสำนึกในการพึ่งตนเองของคนในชุมชน มีบทบาทส่งเสริมให้ชุมชนมีศักยภาพการพึ่งตนเองแตกต่างกัน คุณลักษณะอาจสะท้อนออกมาในรูปของ คนที่กล้าเผชิญ กล้าต่อสู้กับปัญหาต่าง ๆ ไม่ย่อท้อ รวมทั้งมีความคิดสร้างสรรค์ พยายามช่วยเหลือตนเอง ไม่คอยหวังพึ่งผู้อื่น ขณะเดียวกันก็มีความเอื้ออาทร ช่วยเหลือแบ่งปัน ผู้อื่น ไม่เห็นแก่ตัว และไม่มีค่านิยมเน้นการบริโภคนิยมความจำเป็น เป็นต้น ฉะนั้นการที่ ชุมชนใดที่ประชากรมีค่านิยมดังกล่าวย่อมมีศักยภาพในการพึ่งตนเองในด้านต่าง ๆ สูงกว่าชุมชนอื่น

5. ทูนทางเศรษฐกิจ หมายถึง ทรัพยากรทางการเงินและกิจกรรมวิสาหกิจชุมชน กองทุนต่าง ๆ ที่ชาวบ้านเป็นริเริ่มและบริหารกันเองภายในชุมชน กิจกรรมต่าง ๆ เหล่านั้นสามารถนำไปลงทุน หรือใช้ในกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อการเสริมสร้าง ศักยภาพของชุมชนได้ด้วยตนเอง ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาทุน หรือกิจกรรมเศรษฐกิจจาก

ภายนอก อาทิข้อค้นพบในเชิงประจักษ์แสดงให้เห็นว่าภาระหนี้สิน และจำนวนผู้พึ่งพิง ในครอบครัวมีบทบาทต่อศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชน (วรรณิ แกมเกตุ, 2545, หน้า 428) ดังนั้นหากคนชุมชนมีภาระหนี้สินน้อย หรือมีรายได้สูงกว่ารายจ่าย มีการออมทรัพย์กันภายในชุมชน มีการร่วมกันทำวิสาหกิจชุมชนซึ่งสามารถทำรายได้ พอเพียงพอต่อการดำรงชีวิตโดยปกติ ย่อมทำให้ชุมชนนั้นมีทุนทางเศรษฐกิจเพียงพอที่สามารถ ลดการพึ่งพาทุนจากภายนอกได้เป็นอย่างดี

จากมิติสำคัญทั้ง 5 กลุ่มจึงมีบทบาทสำคัญในการอธิบายศักยภาพการพึ่ง ตนเอง ของคนในชุมชนแตกต่างกัน ซึ่งจะได้รับศึกษาเปรียบเทียบในการศึกษานี้สามารถสรุป ได้ตามตัวแบบ ดังภาพ 1

ภาพ 1 มิติที่มีผลกระทบต่อศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชน

จากภาพ 1 แสดงให้เห็นว่าการพึ่งตนเองของชุมชนในด้านต่าง ๆ จำเป็นต้องมีการพิจารณาถึงมิติต่าง ๆ ที่สำคัญและสอดคล้องสัมพันธ์กัน อันประกอบด้วยมิติทางด้านเศรษฐกิจ ทูนาทางสังคม ทรัพยากรมนุษย์ ทุนทรัพยากรทางธรรมชาติ และเงื่อนไขการต่อสู้เรียนรู้ของแต่ละชุมชนเป็นสำคัญ ขณะเดียวกันการพึ่งตนเองของชุมชนยังต้องได้รับการพิจารณาในเชิงองค์รวม ตัวอย่างเช่น การพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจด้านเดียวย่อมเกิดขึ้นไม่ได้หากคนในชุมชนยังอ่อนแอ ขาดความเชื่อมั่น หรือขาดความสามัคคี เป็นต้น หรือการพึ่งพาตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ อาจไม่ประสบผลสำเร็จหากคนในชุมชนยังไม่เห็นความสำคัญ มุ่งทำลายทรัพยากรตลอดเวลา หรือขาดการดูแลเมื่อทรัพยากรในชุมชนถูกทำลายย่อมนำไปสู่การพึ่งพาแหล่งทรัพยากรจากแหล่งอื่นและนำไปสู่การอ่อนแอของชุมชนโดยรวมในที่สุด ซึ่งการศึกษานี้จะช่วยให้สามารถเข้าใจปรากฏการณ์และความสัมพันธ์ของมิติต่าง ๆ ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

จากการทบทวนวรรณกรรมการศึกษานี้ได้ใช้แนวคิดตัวแบบ THERMS อันเป็นกรอบในการอธิบายลักษณะการพึ่งตนเองของชุมชนชนบท ดังนั้น การพึ่งตนเองของหมู่บ้าน หมายถึง ความสามารถในการพึ่งตนเองทางเทคโนโลยี (T) สาธารณสุข (H) เศรษฐกิจ (E) ทรัพยากรธรรมชาติ (R) จิตใจ (M) และสังคม (S) หมู่บ้านที่มีความสามารถในการพึ่งตนเองจึงควรมีความสามารถควบคุมและพัฒนาเทคโนโลยีในการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน ได้เอง มีองค์ความรู้ในการดูแลและจัดการสุขภาพของตน และสมาชิกในครอบครัวหรือสังคมได้ด้วยตนเองมากที่สุด มีความสามารถในการลดภาระค่าใช้จ่าย และสร้างรายได้เพียงพอกับการดำเนินชีวิต มีทรัพยากรธรรมชาติเพียงพอหรือสามารถจัดการทรัพยากรดังกล่าวเพื่อคนในชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีความมั่นคงทางจิตใจ เชื่อมั่นในการพัฒนาตามแนวทางของตนเอง และสุดท้าย คือ การมีความสามัคคีและการรวมกลุ่มเพื่อทำประโยชน์ให้แก่ชุมชน โดยส่วนรวม

โดยมิติต่าง ๆ ที่มีบทบาทในการเกื้อหนุนให้เกิดความสามารถในการพึ่งตนเองที่สำคัญประกอบด้วย

1. ทูนาทางประวัติศาสตร์ชุมชน หมายถึง ประสพการณ์การต่อสู้หรือเรียนรู้ของชุมชนที่มีต่อปัญหาต่าง ๆ โดยเฉพาะบทเรียนจากการพัฒนาของภาครัฐ กล่าวคือ การที่ชุมชนจะพัฒนาตนเองไปสู่การพึ่งตนเองหรือการพัฒนาทางเลือกได้นั้น ชุมชนจะต้อง

ผ่านกระบวนการเรียนรู้และตกผลึกทางความคิดในระดับที่เพียงพอต่อการสำนึกผู้ต่อ
ปัญหาที่คนในชุมชนเผชิญในปัจจุบัน และเกิดแรงกระตุ้นในการแสวงหาหนทางที่ดีกว่า
พึ่งตนเองได้มากขึ้น หากชุมชนยังไม่มีความรู้เท่าทัน หรือการคิดวิพากษ์ต่อปัญหาและ
สภาพสังคมที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ย่อมทำให้โอกาสในการเปลี่ยนแปลงชุมชนไปสู่
การเป็นชุมชนทางเลือกเป็นไปได้น้อย

2. ทูตทางเศรษฐกิจ หมายถึง ความมั่นคงทางเศรษฐกิจของคนในชุมชน
มีภาวะหนี้สินที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้ต่ำ การประกอบอาชีพที่สามารถควบคุมหรือมีอำนาจ
การต่อรองกับตลาดได้สูง หากคนในชุมชนตกอยู่ในภาวะหนี้สินสิ้นพันตัว หรือตกอยู่ใน
วงจรการบริโภคนิยม โอกาสที่จะมีทุน หรือเงินออมไปลงทุนในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ
ที่ก่อให้เกิดรายได้อื่น ๆ ก็จะลดลง อันจะก่อให้เกิดปัญหาในการดำเนินชีวิตด้านอื่นตามมา
โอกาสในการกำหนดทิศทางการชีวิตไปสู่การพึ่งตนเองจึงมีน้อยลง นอกจากนี้การประกอบ
อาชีพที่ต้องพึ่งพาผู้อื่นเป็นส่วนใหญ่ก็ย่อมทำให้เกิดความเสี่ยงทางเศรษฐกิจ อาทิ การทำ-
เกษตรตามตลาด หรือการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวที่ราคามีความผันผวนสูง โอกาส
ที่จะประสบภาวะขาดทุน หรือขาดอำนาจต่อรองมีสูงตามมา

3. ทูตทางสังคม หมายถึง ความสามัคคีของคนในชุมชน การไว้เนื้อเชื่อใจ
กัน การดำรงรักษาวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงาม และการมีเครือข่ายกับองค์กรภายนอก
เนื่องจากความสามัคคีในชุมชน ก่อให้เกิดการรวมกลุ่มดำเนินกิจกรรมร่วมกัน หรือ
วัฒนธรรมประเพณีที่ดีงาม สามารถหล่อเลี้ยงจิตใจของคนในชุมชน ก่อให้เกิดการเข้าใจ
ชีวิต รู้จักพอเพียง ยึดมั่นคุณธรรม ซึ่งจะนำไปสู่ความพึ่งพาตนเองได้ในทางจิตใจตามมา
นอกจากนี้หากชุมชนมีเครือข่ายความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอกทั้งภาครัฐ เอกชน
องค์กรพัฒนาเอกชน หรือกลุ่มชาวบ้านด้วย กัน ย่อมทำให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อหนุน
กิจกรรมที่ส่งเสริมการพึ่งพาตนเองได้เป็นอย่างดี

4. ทูตทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง การมีผู้นำ หรือมีบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถ
ในชุมชน ที่ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชน ซึ่งสามารถกำหนดทิศทาง หรือใช้ความรู้
ความสามารถที่เป็นประโยชน์ต่อการพึ่งตนเองของคนในชุมชนได้ ซึ่งจะเป็นผู้ขับเคลื่อน
ผลักดันให้คนในชุมชนมีความเชื่อมั่น กล้าเปลี่ยนแปลง ขณะเดียวกันคนในชุมชนจะต้อง
มีจิตสำนึกและรู้เท่าทันกับปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ และเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหา

5. ทูตทางทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ทรัพยากรธรรมชาติดั้งเดิมที่มีอยู่ของชุมชนตามธรรมชาติ อันได้แก่ คุณภาพดิน น้ำ ป่าไม้ แร่ธาตุ ความหลากหลายทางธรรมชาติ การที่ชุมชนมีทุนดังกล่าวในปริมาณหรือมีคุณภาพสูง ย่อมก่อให้เกิดการนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการพึ่งพาตนเองของคนในชุมชน โดยเฉพาะคนในชุมชนที่ทำการเกษตรย่อมต้องการพึ่งพาความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ การเป็นแหล่งอาหารตามฤดูกาล ฯลฯ ทุนดังกล่าวจึงเปรียบเสมือนฐานชีวิตของคนในชุมชน หากฐานชีวิตมีความไม่มั่นคง โอกาสในการพึ่งตนเองย่อมเป็นไปได้น้อย

ดังนั้นจากมิติของทุนการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ล้วนมีบทบาทสำคัญต่อการเสริมสร้างศักยภาพของการพึ่งตนเองของชุมชน ซึ่งกรอบแนวคิดในการศึกษานี้จะได้รับการนำไปใช้ในการศึกษาเปรียบเทียบระหว่าง 2 หมู่บ้านระหว่างหมู่บ้านดอนม่วง จ. มุกดาหาร และหมู่บ้าน โนนยาง จ. ยโสธร